

DANTE'NİN INFERNO'SU İÇİN YAPILAN MUHAMMED PEYGAMBER İLLÜSTRASYON VE RESİMLERİNDE TEMSİLİN DEĞİŞİMİ

CHANGE OF THE REPRESENTATION IN THE ILLUSTRATIONS AND PAINTINGS OF PROPHET MUHAMMAD MADE FOR DANTE'S INFERNO

Vildan IŞIK*

ÖZ

İtalyan şairi Dante Alighieri'nin 14'üncü yüzyıl başlarında Hristiyanlığın kutsal metinleri, Ortaçağ mitleri, İslami kaynaklar ve kendi hayal gücünden yararlanarak İtalyanca olarak yazdığı ve sırasıyla *Inferno* (Cehennem), *Purgatorio* (Araf) ve *Paradiso* (Cennet) bölümlerinden oluşan Komedya'sı; ölümden sonra gidildiği düşünülen öte dünyaya yapılan kurgusal bir yolculuk hikayesinin şiirle anlatıldığı siyasi ve felsefi yönleri olan bir hicivdir. *Inferno*'ya Muhammed Peygamber'i de dahil ettiği Dante'nin bu eskatolojik anlatısını yazmasından kısa süre sonra başlayan çeşitli resimleme teknikleri ile görselleştirilmesi ise neredeyse yedi yüz yıldır devam etmektedir. Bu çalışmada; *Inferno* için veya ondan esinlenerek yapılan Muhammed Peygamber illüstrasyonları konu edilerek 14'üncü yüzyıl başlarından günümüze bunların yer aldığı elyazması, fresk, çizim ve baskiresimler görsel ve yazılı kaynaklar üzerinden araştırılmıştır. Araştırmada üç kısım bulunmaktadır: *Rivayetler* başlığı altındaki ilk kısımda; Dante'nin neden Muhammed Peygamber'i *Inferno*'da anlattığına, *Malebolge* başlığı altındaki ikinci kısımda ise *Inferno*'da anlatılan cehennemin genel yapısı ile Peygamber'den bahsedilen Kanto 28'e değinilmiştir. *İllüstrasyonlar* başlıklı üçüncü kısımda ise bu kantonun dizelerine dayalı olarak 14'üncü yüzyıldan günümüze yapılmış ve Peygamber'i temsil eden figürleri görebileceğimiz elyazması, fresk, çizim ve baskiresim örnekleri yer almaktadır. Yüzyıllardır devam eden bu illüstrasyonlardaki anlatımcı ve mimetik temsillere 1950'lerden sonra deformasyon, soyutlama ve distorsiyonun kullanıldığı illüstrasyonların eklendiği ayrıca tek bir örnekle sınırlı olsa da yağlıboya bir tablo olarak yapılan *Inferno*'daki anlatı ile Müslüman anlatılarını harmanlamış çağrışıma açık bir Muhammed Peygamber temsili de görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Dante Alighieri, İlahi Komedya, Inferno, Muhammed Peygamber, Halife Ali, İkonografi.*

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Temel Sanat Bilimleri Bölümü.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7794-9263> ♦ E-mail: vildani.art@gmail.com

ABSTRACT

Italian Medieval poet Dante Alighieri's *Comedy*, written in Italian at the beginning of the 14th century, using the Christian scriptures, the myths of the period, Islamic sources and his own imagination, consists of the *Inferno* (Hell), *Purgatorio* (Purgatory) and *Paradiso* (Heaven) parts, respectively. It is a satire with political and philosophical aspects in which the story of a fictional journey to the other world, which is thought to be taken after death, is told through poetry. The visualization of Dante, in which he included the Prophet Muhammad in the *Inferno*, with various illustration techniques that started shortly after he wrote this eschatological narrative, has continued for almost seven hundred years. In this study; the illustrations of the Prophet Muhammad, made for or inspired by the *Inferno*, have been researched through visual and written sources, including manuscripts, frescoes, drawings and prints from the beginning of the 14th century to the present. There are three parts in the research: in the first part under the title of Rumors; in the second part under the title of Malebolgia, the general structure of hell described in the *Inferno* and Canto 28, which is mentioned about the Prophet, are mentioned. In the third part, titled Illustrations, there are manuscripts, frescoes, drawings and printmaking samples made from the 14th century, based on the lines of this canton, where we can see the figures representing the Prophet. After the 1950s, illustrations using deformation, abstraction and distortion were added to the expressive and mimetic representations in these illustrations, which have been going on for centuries, and there is also a representation of the Prophet Muhammad, which is open to connotation, blending the narrative in *Inferno*, which was made as an oil painting, although it was limited to a single example.

The visualization of this eschatological narrative first appears in the manuscripts prepared on parchment with different dialects of Italian in the second quarter of the 14th century in various regions of Italy, and continues with murals in public spaces. After the printing press began to be used in the middle of the 15th century, parchment was replaced by paper and reproductions began with the use of sanguin, charcoal, graphite, silver pen, ink and watercolor, as well as various printmaking techniques such as woodcut, metal printing, and lithography. With the translation of *Comedy* into other languages in the late 18th century, illustrators and artists from different countries such as France, the United Kingdom and the United States also painted Dante's lines. Photography in the 19th century and digital reproduction techniques in the 20th century are involved and a larger audience is reached.

After the mid-20th century, figurative paintings based on mimetic and narrative; Prophet representations using abstraction, deformation or distortion are added. They are not mimetic and narrative-based and show that what is meant to be represented can be conveyed through other means of illustration. The only extraordinary example made in the 21st century is the evocative oil painting of Arrivabene, which blends the Christian, Muslim and Jewish narratives, as the image and the name he gave to the painting.

Keywords: *Dante Alighieri, Divina Comedy, Inferno, Prophet Muhammad, Caliph Ali, Iconography.*

Giriş

Dante Alighieri (1265-1321), yaklaşık 1307-1321 yılları arasında kendi hayal gücünü; Ortaçağ mitleri, Hristiyanlığın kutsal metinleri ve İslâmi kaynaklar ile harmanlayarak ve belki *Ardavirâfnâme*¹'den de yararlanarak *Komedyâ*² adını verdiği kendi içinde gruplandırılmış toplam yüz kantoyla üç ana bölümden oluşan şiirler yazar. Bunlar sırasıyla; 34 kanto ile *Inferno*, 33 kanto ile *Purgatorio* ve 33 kanto ile *Paradiso* 'dur. Türkçeleri ile söyleyecek olursak *Cehennem*, *Araf* ve *Cennet*'tir.³

Komedyâ, öldükten sonra gidildiğine inanılan öte dünyaya yapılmış bir haftalık kurgusal yolculuk hikayesidir ve bunun ilk üç günlük kısmı *Inferno*'da anlatılır. *Inferno*'nun 1'inci Kanto'suna Dante kendisine rehberlik eden bir ruhmuş gibi Antik Roma şairi Vergilius⁴'u (mö.70-mö.19) dahil eder. Birlikte "İsa'nın yaşamış olduğu Kudüs"⁵'ün altındaki tüm cehennemi gezerken yaşarken işledikleri suçlarının doğasına göre sınıflandırılarak cezalandırılan ruhları görürler. 28'inci Kanto'suna ise sanki cehennemin alt katlarından birinde karşılaşmış ve konuşmuşlar gibi Muhammed Peygamber'i (571/579-632)⁶ ve Peygamber'in "amcasının oğlu, damadı ve dördüncü halefi"⁷ olan Halife Ali'yi dahil eder. Dante'nin İslam inancının kutsal kabul ettiği Peygamber'ini ve halefini cehennemin dibindeymiş gibi anlatması yazıldığı günden bugüne Komedyâ'nın en tartışmalı konularından biri olur.

- 1 Dante'nin, orijinali Pehlevece (Orta Farsça) yazılmış olan ve "Mazdeist inanışın çok önemli dinsel metinleri arasında" yer alan *Ardavirâfnâme*'den etkilendiğine dair Nimet Yıldırım'ın *Ardavirâfnâme ve İlahi Komedyâ* makalesine bakılabilir. Yıldırım bu makalesinde, Komedyâ'nın Farsça çevirisini yapan Şucâuddin-i Şifâ'nın şu ifadelerini aktarmaktadır: "Ardavirâfnâme, İlahi Komedyâ ile şaşırtıcı derecede benzerlikler gösterir. Dante'nin *Ardavirâfnâme*'den haberinin olup olmadığı konusunda kesin bilgi bulunmasa da, onun bu eseri görmemiş olmasını kabul etmemiz şaşırtıcıdır." (Bk. Yıldırım, 2009, 15.)
- 2 Dante'nin *Comedia* (o dönemlerde tek "m" ile yazılmaktadır) adını verdiği yapıtına, İtalyan yazar Giovanni Boccaccio'nun (1313-1375) eklediği *divine* sıfatını, Ludovico Dolce 1555 yılında Venedik'te yaptığı baskıda kapakta kullanır. Daha sonra yapıtın adı *Divine Commedia* (*İlahi Komedyâ*) olarak benimsenir. [Bk. Alighieri, (a). 2013, 16.]
- 3 Alighieri (a) (b) (c).
- 4 Virgil, Vergil veya Vergilius diye de bilinir. Latince tam ismi: Publius Vergilius Maro (MÖ. 70-MÖ. 19). Williams, 1999.
- 5 Alighieri (a), 2013, 20. (Bk. Teksoy'un Önsöz'ü).
- 6 Peygamber'in doğum tarihi kaynaklarda farklılık göstermektedir. Mustafa Fayda konuya ilişkin şu bilgileri vermektedir: "Astronomi âlimi Mahmûd Paşa el-Felekî, Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim'in vefatı esnasında vuku bulan güneş tutulmasından hareketle bu tarihi Fil Vak'ası'nın meydana geldiği yılın 9 Rebiülevvel'i (20 Nisan 571 Pazartesi günü) olarak tesbit etmiş (et-Takvîmü'l-'Arabî, s. 33-44), Muhammed Hamîdullah ise Câhiliye dönemi Araplarında câri olan nesî' uygulamasını göz önüne alarak yaptığı hesaplamada doğum tarihini hicretten önce 53. yılın 12 Rebiülevvel'i (17 Haziran 569 Pazartesi günü) şeklinde belirlemiştir." (Bk. Fayda, 2005.)
- 7 Fırlalı, 1989, 375.

Bu araştırmada üç kısım bulunmaktadır: *Rivayetler*, *Malebolge* ve *Resimler*. *Rivayetler* başlığı altındaki ilk kısımda; Dante'nin neden Muhammed Peygamber'i cehennemdeymiş gibi anlattığına ilişkin rivayet ve efsanelere değinilmiştir. *Malebolge* başlığı altındaki ikinci kısımda *Inferno*'da anlatılan cehennemin genel yapısı ve 28'inci Kanto'dan bahsedilmiştir. *Resimler* başlıklı üçüncü kısımda ise Kanto 28'in dizelerine dayalı olarak 14'üncü yüzyılın ikinci çeyreğinden günümüze yapılmış Peygamber'i temsil eden figürleri görebileceğimiz elyazması, fresk, çizim ve baskiresim örnekleri yer almaktadır.

1. Rivayetler

Ortaçağ'da hem Müslüman hem de Hristiyan dünyasında Muhammed Peygamber'e dair çok sayıda rivayet dolaşmaktadır. Örneğin yaklaşık 1306 veya 1314 yıllarında Tebriz'de Reşidüddin Fadlullah Hamadani'nin (~1247-1318) kağıt üzerine nesih yazıyla Farsça olarak yazılmış⁸ *Câmiu 'l-Tevârih*⁹ (Tarih Koleksiyoncusu) isimli elyazmasındaki bölümlerden birinde Rahip Bahira (Keşiş Sergius)'nın çocuk Muhammed'i seçilmiş bir kişi olarak fark etmesi anlatılır.¹⁰ "İlk dünya tarihi"¹¹ ve "dünyanın en önemli Ortaçağ belgelerinden biri olarak kabul edilen"¹² günümüzde Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi'nde [Or.Ms.20] raf kodu ile muhafaza edilen yazma; söz konusu efsanelerin Müslüman dünyasındaki ilk yazılı ve görsel kayıtlarından biridir. İçindeki yetmiş illüstrasyondan folyo 225'teki minyatür, Cebrail'den vahiy alan çocuk Muhammed ve Rahip Bahira'yı gösterir¹³ (Res.1).

Ortaçağ Hristiyanlığının en yaygın efsanelerinden biri ise "Muhammed'in bir kardinal olduğu, papanın kendisini engellediği bu yüzden takipçileri ile birlikte yeni bir dinî topluluk oluşturarak Hristiyanlık içinde büyük bir bölünmeye neden olduğudur."¹⁴ Başka bir yaygın efsane; Muhammed'in, papa olarak atanmadığı için hayal kırıklığına uğramış Hristiyan bir rahipten eğitim almasıdır.¹⁵ Muhammed'in aslında bir Hristiyan olduğuna ilişkin 8'inci yüzyılda başlayan ve yüzlerce yıl devam eden inanışlarda, Keşiş Sergius ile Peygamber'e dair Hristiyan dünyasında da anlatılanların etkisi vardır.¹⁶ Bunlardan biri 14'üncü yüzyıl ortalarında isimsiz bir yazar tarafından derlenen ve döne-

8 The University of Edinburgh Library.

9 جامع التواريخ

10 Bk. Szilágyi, 2008.

11 Boyle, 1971, 19.

12 The University of Edinburgh Library.

13 The University of Edinburgh Library.

14 The University of Texas at Austin.

15 Bazzichi, 2017.

16 Muhammed Peygamber ile Bahira arasındaki ilişkiye dair rivayetlerin Hristiyan ve İslâm dünyasında çok sayıda farklı versiyonu bulunmaktadır ve halen tartışmalı bir konudur. [Bk. Bahkou, 2015, 349-357. ; Krisztina Szilágyi, 2008, 169-214. ; Demir, 2018, 57-92.]

Resim 1: Reşidüddin Fadlullah Hamadani, *Câmiu't-Tevârih*, Yak. 1306 veya 1314, Kağıt üzerine elyazması, Tebriz. Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi, *Rashid al-Din Tabib, Jami' al-Tawarikh* (*World History*) veya *Compendium of Chronicles*), [Or.Ms.20], Fol. 225, Edinburgh, Birleşik Krallık. (The University of Edinburgh Library.) Resim 1a (Detay).

minin popüler kitaplarından biri olan *Sir John Mandeville'in Seyahatleri*¹⁷ kitabında yer alır. Gerçekte olmayan bir şövalyenin 1332 yılında Asya, Afrika ve Kutsal Topraklar'a yaptığı yolculuklarını anlatan kitaptaki hikâye kısaca şöyledir: Keşiş Sergius ve öğrencisi Muhammed sohbet sonrası uyur ve uyurlarken Muhammed'in kılıcıyla keşiş öldürülür. Bu eylemi yapanlar, kılıcı kınına geri koyarak uyandığında Muhammed'in keşişin katili olduğunu sanmasını sağlar.¹⁸ Nadiren resimlenen bu sahneyi Hollandalı sanatçı Lucas van Leyden'in (~1494-1533) 1508 yılında yapmış olduğu *Mohammed and the Monk* (Muhammed ve Keşiş) isimli metal baskı-resimde¹⁹ görebiliriz (Res.2). Leyden'in her ayrıntıyı detaylı şekilde çizdiği resmin sağında Sergius'un yerde yatan cesedi, solunda kendine özgü kıyafetleri ile oturur halde uyumakta olan Muhammed Peygamber yer alır. Ortadaki figür ise keşişin öldürüldüğü kılıcı koymak üzere Peygamber'e doğru eğilmiştir.²⁰

Resim 2: Lucas van Leyden, *Mohammed and the Monk* (Muhammed ve Keşiş), 1508, Fildişi rengi kâğıt üzerine siyahla basılan gravür, Baskı plaka ölçüsü: 29,1 x 22 cm, Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi, Princeton, NJ, ABD. (Princeton University Art Museum.)

17 *The Travels of Sir John Mandeville*. [Bk. The British Library (a)].

18 The British Library (a).

19 Bk. Princeton University Art Museum (a).

20 The Metropolitan Museum of Art (a). ; The British Museum (a).

Bu dönemlerdeki efsanelerin etkisiyle, dinin aslından ayrılmış, dinden sapmış bölücü bir Hristiyan olduğuna inanılan Muhammed Peygamber, bundan dolayı Dante'nin *Inferno*'sunda sertçe cezalandırılan bir günahkâr olarak yer almış olabilir. Ayrıca Dante'nin, Muhammed Peygamber'in ayrılıkçı ve bölücü karakterini vurgulamasının sebebi; onun bir peygamber olduğuna inanmaması ve onu, "ilk altı yüzyılda Akdeniz'in en büyük medeniyetini doğuran yeni bir dinin kurucusu olarak değil de Hristiyanlığın içindeki bir ayrılığın müsebbibi olarak görmesi"²¹ yahut da İslam'ı yeni bir din olmaktan ziyade "rakip bir mezhep"²² olarak görmesinden kaynaklanmış olabilir.

Dante'nin *Komedyası*'ndaki fikir ve motifler için İslâmî kaynakları öneren Endülüslü İslâm kültürü ve Arap dili uzmanı İspanyol doğubilimci Miguel Asin Palacios (1871-1944) 1919 yılında İspanyolca olarak Madrid'te yayımlanan *La Escatologia musulmana en la Divina Comedia* (İlahi Komedyada Müslüman Eskatolojisi)²³ kitabında Miraç'a dair anlatılan üç farklı versiyondan bahseder ve bunları şöyle özetler:

"Muhammed Mekke'deki evinde (ya da diğer rivayetlere göre camide) Cebrail tarafından uyandırılır. Göğsü açılır, kalbi çıkartılır ve Zemzem kuyusundan altın bir kap içinde getirilen suyla yıkanır sonra göğsü iman ve hikmetle dolar. Bunun üzerine Cebrail onu elinden tutar ve yükseliş ya Mekke Camii'nin kendisinden ya da diğer versiyonlarda olduğu gibi Kudüs Tapınağı'ndan başlar. Yükselişin tanımları farklıdır ancak genel olarak Muhammed, Cebrail'in elini tutarak uçuş sırasında havada yükselir. Bazı versiyonlarda ikisi bir ağacın mucizevi büyümesiyle cennete yükselir; bazılarında ise eşekten büyük, katırdan küçük göksel bir hayvan, Muhammed'i veya Muhammed ve kılavuzunu Mekke'den Kudüs'e, cennetin kapılarına ve son olarak Tanrı'nın Arşı'na taşır."²⁴

Dante'nin, Muhammed Peygamber'i gövdesinin kesilerek bölünmüş olarak cehennemde betimlemesi İslam dünyasında *Şerh-i Sadr* veya *Şakku's-Sadr*²⁵ yani

21 Onorati, 2015.

22 Hollander, 2000-2007.

23 Kitabın 1919 yılında Madrid'te İspanyolca olarak ilk yayımlanan adı *La Escatologia musulmana en la Divina Comedia* Türkçe ifadesi ile *İlahi Komedyada Müslüman Eskatolojisi*'dir. 1926 yılındaki İngilizce çevirisindeki adı ise *Islam and The Divine Comedy* yani *İslam ve İlahi Komedyada*'dır. 2008 yılında *Islam and the Divine Comedy* adıyla Routledge dijital edisyonu çıkmıştır. (Bk. Internet Archive.)

24 Palacios, 2008, 61.

25 "Sözlükte "yarmak" anlamındaki şakk ile "göğüs" mânasına gelen sadr kelimelerinden meydana gelen terkip "göğsün yarılması" demektir. Kaynaklarda şerh (açmak) kelimesiyle oluşan şerh-i sadr da geçer. Biyolojik hayatın merkezi olan kalp dinî terminolojide kişinin hem zihin hem duygu hayatıyla ilişkilendirilir. Şakk-ı sadr da Hz. Peygamber'in beşerî arzularının yok edilip üstün niteliklerle bezenmesi için Cebrâil tarafından bir ameliyeye tâbi tutulmasıdır. Bu tabirle ilgili olarak siyer ve hadis kaynaklarında yer alan açıklamalar şöylece özetlenebilir: Bir gün Cebrâil veya insan şekline girmiş iki melek Resûl-i Ekrem'in yanına gelip göğsünü yarmış, kalbini çıkardıktan sonra ondan bir kan pıhtısı almış, ardından kalbi yıkayıp yerine koymuş, yarığı da kapatmıştır." Bk. Ahatlı, 2010, 309-310.

Muhammed Peygamber'in göğsünün yarılması/açılması olarak yaygın olarak bilinen ve çok sayıda versiyonu bulunan rivayetleri akla getirir. İsrail Balcı 2013 yılında yayımlanan *Şakki Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği* başlıklı makalesinde Peygamber'in dört farklı zamanına denk gelen bu rivayetleri kısaca şöyle anlatır:

“Hz. Peygamber’in risalet hayatının en önemli olayları arasında zikredilen şakki sadr (göğüs yarılması) hadisesi, aynı zamanda onun mucizelerinden birisi olarak sunulur. İddiaya göre Hz. Peygamber’in göğsü meleğ Cebrail tarafından yarılarak kalbi çıkarılmış ve ardından kalbi de yarılıp içindeki şeytani vesvese ve kirlerden temizlenip içi hikmet ve üstün niteliklerle doldurulduktan sonra tekrar yerine yerleştirilmiştir. Rivayetlerin ekseriyetinde bu hadise Hz. Peygamber sütanesi Halime'nin yanında bulunduğu sırada yaklaşık olarak üç veya dört yaşlarındayken vuku bulmuş bir olay olarak anlatılır. Bunun yanı sıra Resulüllah henüz on yaşlarındayken, keza kırk yaşlarında vahiyle tanışmasının hemen öncesinde ve risaletten yaklaşık on yıl sonra vuku bulduğuna inanılan mi'rac hadisesi öncesinde olmak üzere dört farklı zaman diliminde aynı hadisenin yaşandığına dair rivayetler bulunmaktadır.”²⁶

Şakku's-Sadr'in günümüze kadar hayatta kalan en eski İslamî temsili, Ebu Cafer Taberi'nin (838/839-922) peygamber ve meliklerin hayatlarına dair hikâyeler anlattığı ve Arapça olarak yazdığı *Tarih-i Taberi*'nin Farsça bir çevirisinde yer almaktadır.²⁷ Samani veziri Ebu Ali-yi Bel'ami²⁸ veya onun emriyle oluşturulan bir heyet tarafından önemli ölçüde kısaltılan ve bazı orijinal bilgiler ilâve edilen Farsça çevirisine ise *Tarih-i Bel'ami* denir.²⁹ Bu çevirinin bir nüshası, 14'üncü yüzyıl başlarında muhtemelen Irak'ta yazılıp resimlenmiş olan minyatürlü bir elyazmasıdır. Kâğıt üzerine mürekkep, opak suluboya ve altının kullanıldığı 42,2 x 28,7 cm ebatlarındaki nüsha, günümüzde Smithsonian Enstitüsü Freer Sanat Galerisi'nde [F1957.16] raf kodu ile muhafaza edilmektedir. Kitabın folyo 138r'sinde, Şakku's-Sadr sahnesinin anlatıldığı metin ve minyatür yer alır³⁰ (Res. 3). Nakkaş veya nakkaşları bilinmeyen minyatüre eşlik eden metinde; Cebrail'in zemzem kuyusundan nasıl su getirip Muhammed'in içini yıkadığı böylelikle onu şüphe, şirk, cehalet ve hatadan arındırdığı sonra da vücudunu iman ve hikmetle doldurulduğu açıklanmaktadır.³¹ Metne eşlik eden ve sayfanın orta kısmına yerleştirilmiş kâğıt üzerine mürekkep, opak suluboya ve altının kullanıldığı minyatürde ise Peygamber'in bebeklik dönemindeki sütanesi Halime ile yaşadığı Şakku's-Sadr hadisesi resmedilmiştir. Kırmızı bir zemin üzerine yerleştirilen beş figürlü bu sahnede; gözleri kapalı ve çıplak olarak

26 Balcı, 2013, 36, 12.

27 Coffey, 73.

28 Ebü Ali Bel'Ami'nin doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir. Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

29 Yazıcı, 1992, 390.

30 Smithsonian Institution.

31 Coffey, 70-71.

Resim 3: Ebu Cafer Taberî'nin *Tarih-i Taberi* kitabının Farça çevirisi *Tarih-i Bel'ami* 14'üncü yüzyıl başları, Kâğıt üzerine elyazması, 42,2 x 28,7 cm, Irak(?). Smithsonian Enstitüsü, Washington D.C. Freer Sanat Galerisi, *Tarikhnama (Book of history) by Bal'ami*, [F1957.16], Fol. 138r, Washington, ABD. (Smithsonian Institution.) Resim 3a (Detay).

yatan bebek Muhammed'in yanında, biri keserek göğsünü açan diğeri bunu yapması için ona yardım eden iki büyük figür ve biri de yere çömelmiş küçük figür görülür. Büyük iki figür; Peygamberin göğsünü açarak temizleyen insan görünümündeki melekler, küçük figür ise olaya şahit olan Halime'nin oğlu yani Muhammed'in sütkardeşidir. Minyatürün solunda da bu sahneden bağımsız şekilde, kollarını başının üzerine kaldırmış ve yarı beline kadar çıplak olarak tasvir edilmiş olan sütanne Halime yer alır. Sahnede hem bebek Muhammed'in hem de onun göğsünü açan meleklerin başlarının üzerinde ise tıpkı Hristiyan ikonografisindeki gibi kutsal olduklarını gösteren haleler vardır.

Muhammed'in Bedeniyle Karşılaşmak: Baskılardan Önceki Çağda Miraç Anlatıları, Şakku's-Sadr ve İlahi Komedyâ Arasındaki Kesişimler başlıklı 2013 yılında yayımlanan makalesinde Heather Coffey, bu elyazmasının yapım tarihi için "Dante'nin *Inferno*'yu tamamlanmasından sadece birkaç yıl öncesine tarihlenmektedir"³² demekte ve kitapların tarihsel yakınlığına dikkat çekerek Şakku's-Sadr efsanesinin bir versiyonunun da 12'nci yüzyıl sonlarındaki Latince kaynaklarda geçtiğini anlatmaktadır.³³

Dante'nin Şakku's-Sadr ve Miraç rivayetlerini duyup duymadığı, Komedyâ'yı yazarken İslâmî kaynaklardan esinlenip esinlenmediği ve Muhammed Peygamber'e dair yüceltme amaçlı anlatıları tersyüz etme amacında olup olmadığına dair konular 20'nci yüzyıl başlarından günümüze halen tartışılmaktadır.³⁴

32 Coffey, 70.

33 Coffey, 70-76.

34 Bunlardan biri de Carla Mallette'in 2007 yılında yayımlanan *Cehennem'deki Muhammed* başlıklı makalesidir. "Dante'nin Muhammed'i tasvir ederken İslâmî kaynakları bildiği ve bunlara yanıt verdiği iddiasını desteklemek için sunabileceğim en güçlü metinsel kanıt, edebi etkililikten gelen argümandır." der Mallette. Bk. Mallette, 2007, 217.

2. Malebolge

Kötü çukur/kese/cep/hendek/bölge anlamına gelen Malebolge, aslında *male* ve *bolge* kelimeleriyle Dante'nin kendi türettiği bir kelimedir.³⁵ Kanto 18'in ilk üç dizesinde şöyle der:

“Cehennem’de Malebolge denilen bir yer vardır,
boydan boya demir rengi taştandır,
tıpkı kendisini kuşatan kayalar gibi.”³⁶

Dante'nin anlatısında günah türü ve derecesine göre tasnif ettiği cehennem; uygulanan şiddet ve acının alt katlara inildikçe arttığı dokuz ana bölümden oluşan ters koni şeklinde bir yerdir. Inferno'nun ilk iki kantosunda Dante, ormanda kayboluşunu ve Vergilius ile karşılaşmasını daha sonraki kantolarda ise sırasıyla beraber gezdikleri cehennemin eşiği ile diğer cehennem dairelerini anlatır (Tablo 1).

Tablo 1: Dante'nin Inferno'sundaki Daireler

	Dairelerin İsimleri	Suçları	Kanto Numarası
Cehennem'in Eşiği	Ante-Inferno	Tarafsızlık ³⁷	3
1. Daire	Limbo (Limbus) ³⁸	Vaftiz edilmemiş olmak	4
2. Daire	Lussuriosi	Şehvet	5
3. Daire	Golosi	Oburluk	6
4. Daire	Avari e Prodighi	Açgözlülük ve savurganlık	7
5. Daire	Iracondi e Accidiosi	Gazap	8-9
6. Daire	Eretici ed Epicurei	Dalalet	10-11
7. Daire	Violenti	Şiddet (Burada üç farklı suç çukuru vardır)	12-17
8. Daire	Malebolge	Sahtekarlık (Burada on farklı suç çukuru vardır)	18-30
9. Daire	Traditori	İhanet (Burada dört farklı suç çukuru vardır)	31-34

35 Rekin Teksoy, Türkçe çevirisindeki dipnotta, Dante'nin *male* ve *bolge* kelimelerini birleştirip *malebolge* kelimesini türettiği bilgisini vermektedir. Bk. Alighieri, (a), 182.

36 Alighieri, (a), 182.

37 Cehennem'in eşiğindeki acı içindeki tarafsızlar; yaşarken kötülük de iyilik de yapmayanların ruhları ile Tanrı'ya başkaldırmayan ama yanında da yer almayan meleklerdir. Bu günâhkarları Cennet de Cehennem de kabul edip almaz. Bk. Alighieri, (a), 54-55.

38 Cehennem'in ilk dairesi olan Limbus'taki ruhlar günâhkâr değildir ve işkence görmez. Bunlar; Hristiyanlıktan önce yaşamış, vaftiz edilmemiş, Tanrı'ya yeterince tapınmamış, erdemleri olsa bile yeterli bulunmamış kişilerin ruhlardır. (Bk. Alighieri (a), 62.) Dante Inferno'nun 4. Kanto'sunda Selahaddin Eyyubi, İbn Rüşd ve İbn-i Sina'yı buraya yerleştirmiştir. (Bk. Alighieri (a), 69-70.)

Kanto 18'den 30'a kadar olan kısımda ise 8'inci Daire'yi yani *Malebolge*'yi anlatır Dante ve buraya antik çağlardan kendi zamanına kadar farklı zaman dilimlerinde yaşamış siyasi ve dini şahsiyetleri dahil eder.³⁹ Grotesk bir tonda anlattığı Malebolge'de suçlara göre derecelendirdiği on farklı çukur ve bunların içinde ayrıca gruplandığı başka çukurlar betimler (Tablo 2). “Her çukur bir öncekinden daha aşağıdadır ve tüm çukurlar bir dizi köprü ile birbirine bağlanmıştır. Her biri farklı bir günahkâr grubu (veya grupları) içermektedir.”⁴⁰

Tablo 2 Malebolge (8. Daire)'deki suç çukurları

1.	Muhabet tellalları ve baştan çıkarıcılar kamçılarla kırbaçlanır.
2.	Dalkavuklar insan dışkısı nehrindedir.
3.	Kutsal değerleri satan veya alan Simoniac'lar ayakları ateşle yanarken baş aşağı asılı durmaktadır.
4.	Kâhinlerin başları gövdelerinin tersindedir ve böyle yürümeye çalışırlar.
5.	Rüşvet alanlar, şantajcılar, zimmetine para geçirenler kaynayan bir nehrin içindedir.
6.	İnançsızlığını gizleyenler, sahte Hristiyanlar ve Hristiyanlara zarar verenler kurşundan yapılmış ağır cübbeler giyerek sonsuza kadar daireler çizerek yürümek zorundadır.
7.	Hırsızlar engerek yılanları ile dolu bir çukurda kapana kısılmış halde oturmaktadır.
8.	Kendi çıkarları için başkalarını kandıranlar alevler içinde yanmaktadır.
9.	Ayrılık ve bölünmeye sebep olanların gövde ve uzuvları kesilmektedir. (Burada üç farklı suç sınıfı vardır.)
10.	Cüzzam, susuzluk, karanlık, pis koku ve iğrenç hastalıklarla cezalandırılan insanları kandırmaya çalışan kalpazan, simyacı ve yalancılar birbirlerini yemektedir.

Kanto 28'in otuz beşinci dizesinde; Malebolge'nin dokuzuncu çukurunu betimleyen ve *bölücülük* ve *bozgunculuk tohumu ekiciler* anlamına gelen şu ifade yazar: “seminator di scandalo e di scisma”⁴¹ Bu dizedeki *scisma*; “dini nifak tohumu ekenler”⁴²i, *skandal* ise “sivil nifak tohumu ekenler”⁴³i ifade eder. Skandal kelimesi aynı zamanda “başkalarını tökezletme ve gerçeğe giden yolu kaybetmeye sevk eden bir doktrin”⁴⁴ anlamına da gelmektedir. Dante'nin anlatımına göre dokuzuncu çukurda üç farklı suç sınıfı vardır:

39 Barolini, 2018.

40 Montemaggi, vd.

41 Barolini (a), 2018.

42 Barolini (a), 2018.

43 Barolini (a), 2018.

44 Hollander, 2000-2007.

1- Muhammed Peygamber ve Halife Ali gibi toplumda dini ayrılığa ve bölünmeye sebep olanlar, 2- Pier da Medicina⁴⁵, Caio Curione⁴⁶ ve Mosca dei Lamberti⁴⁷ gibi toplumda siyasî ayrılık, çatışma ve bölünmeye sebep olanlar ve 3- Bertran de Born⁴⁸ ve Geri del Bello degli Alighieri⁴⁹ gibi anlaşmazlık yaratarak aile ve akrabaları bölenler.⁵⁰

Yaşarken çatışmalara ve bölücülüğe sebep olmalarından ötürü Malebolge'nin dokuzuncu çukurdakilerin cezası, beden veya uzuvlarının defaatle ceza uygulayıcısı bir iblis tarafından kesilmesidir. Kesilenler, dairenin etrafında kanlar içinde yürümeye devam edip tam turlarını tamamlarken iyileşir ancak iyileşince ceza uygulayıcısı tarafından tekrardan kesilirler. İtalyan yönetmen Vittorio Gassman (1922-2000) bu korkunç ve dehşet uyandıran yer için “bir tür çılgın kasap dükkânı gibi”⁵¹ der.

Dante 28'inci Kanto'sunda, Vergilius ile Malebolge'nin dokuzuncu çukuruna vardıklarını ve burada gördüklerinin hiçbir dilde ifade edilemeyecek ölçüde “tüyler

45 Pier da Medicina için Dante Alighieri Derneği web sayfasında “bu karakter hakkında hiçbir şey bilinmediği” yazmakta ve şöyle denmektedir: “Eski yorumcular, Bolonya soyluları arasında veya Bologna ile Floransa arasında anlaşmazlık çıkardığı söyleniyor ancak muhtemelen Dante'nin metni üzerinde hayal gücüyle çalıştılar.” [Bk. Società Dante Alighieri (a).]

46 Caio Curione (Curio) (Curione, Gaius Scribonius); Dante'nin, Antik Romalı Şair Lucano'nun şiiri aracılığıyla öğrendiği Romalı karakter. (Stocchi, 1970.)

47 12'nci yüzyılın sonlarına doğru doğan Mosca dei Lamberti, Floransa'nın güçlü Ghibelline ailesine mensuptur. Lamberti'nin ait olduğu Amidei Ailesi'ne gelin seçme taahhütünü bozan Buondelmonte dei Buondelmonti'yi öldür/t/mesi kan davasına dönüşerek Floransa'daki Guelph ve Ghibelline aileleri arasında şehir çatışmalarını başlatır. [Bk. Società Dante Alighieri (b).] Mosca dei Lamberti, Inferno illüstrasyonlarında Dante'nin anlatımına bağlı olarak iki kolu dirseklerinden kesilmiş bir figür olarak betimlenir.

48 Bertran de Born (Bertram de Born) (Bertram dal Bornio) (Bertrams de Born) (~1140-1212/1215); Fransa'da Hautefort Vikont'u, “geniş toprakların efendisi” ve ünlü bir Ortaçağ trubadorudur. (Bk. Viscardi, 1970.) İngiltere Kralı II. Henry'nin hizmetine geçen Bertran, genç Henry III'ü babasının tahtını gasp etmeye teşvik ederek baba ve oğulu birbirine düşürür. [Bk. Società Dante Alighieri (c).] Inferno illüstrasyonlarında Dante'nin anlatımına bağlı olarak kendi kesik kafasını taşıyan bir figür olarak betimlenir.

49 Paget Toynbee 1968 yılında yayımlanan *Dante'nin Eserlerindeki Özel İsimler ve Önemli Konular Sözlüğü*'nde Geri del Bello maddesine şunları yazmıştır: Geri (yani Ruggieri) del Bello degli Alighieri; Dante'nin babası Alighiero II'nin ilk kuzenidir. Inferno'da adı “Geri quondam Dom” olarak geçer. “Eski yorumcular, Geri'nin hikayesinin ayrıntıları konusunda farklılık gösterirler; Lana, Buti ve Anonimo Fiorentino, Gerini veya Geremei'lerden birini öldürdüğünü ve misilleme olarak onlardan biri tarafından öldürüldüğünü söylüyor; Ottimo, Benvenuto ve diğerleri, ailenin adını Sacchetti olarak verir. Lana, Geri hakkında şunları söylüyor: . . . O son derece kurnaz, hoş ve konuşkan biriydi: İnsanlar arasında kötülük yapmaktan zevk alırdı ve bunu nasıl yapacağını o kadar iyi bilirdi ki, pek azı ona bakabilirdi. Buti'ye göre, Geri'nin babası Gerinilerden biri tarafından öldürülmüştü ve intikam almak için Gerinilerden birini haince öldürdü.” [Bk. Toynbee, 1968 (a).]

50 Alighieri (a), 271-279.

51 Ginoguccio, 2013, dk. 0:20.

ürpertici"⁵² olduğunu anlatır. Anlatısına göre Vergilius ile burayı izlerken çukurdakiler de şaşkınlıkla kendilerine bakmaktadır. Bunlardan biri; gövdesi, çenesinin altından anüse kadar tüm bedeni bir iblis tarafından kılıçla dikey olarak kesilmiş ve iç organları ve bağırsakları sarkmış günahkâr bir ruh olarak tarif ettiği Muhammed Peygamber'dir. İzlendiğini fark eden Peygamber, kesilmiş göğsünü elleriyle daha da açarak Dante'ye: "Bak Muhammed de nasıl sakat edildi!"⁵³ der ve bu esnada oradan yürüyerek geçen, başının üstünden çenesine kadar yüzü kesilmiş Ali'yi işaret eder sonra Dante ve Vergilius ile konuşmaya devam ederek bu kısımdaki kişilerin yeryüzünde bölücülük ve bozgunculuk tohumu ekenler olduğunu, bu nedenle bir ceza uygulayıcısı tarafından kesilerek cezalandırıldıklarını söyler, ardından, Dante'ye kim olduğunu sorar. Peygamber'in sorusuna Vergilius cevap verir ve "ölü olan ben gezdiriyorum onu Cehennem'de daire daire"⁵⁴ der. Daha sonra Peygamber, Keşiş Dolcin'e⁵⁵ iletmesi için Dante'ye bir mesaj verip havada duran bir ayağını yere basıp uzaklaşıp gider. Kanto 28'in Muhammed Peygamber illüstrasyonlarına konu olan Dante'nin İtalyanca⁵⁶ dizeleri ile Rekin Teksoy tarafından yapılan Türkçe çevirisi şöyledir:

a Ceperan, là dove fu bugiardo	16	Tagliacozza'dakileri bir araya
ciascun Pugliese, e là da Tagliacozzo,		getirseler ve içlerinden biri
dove sanz'arme vinse il vecchio Alardo;	18	parçalanmış dizini, öteki kopmuş elini
e qual forato suo membro e qual mozzo	19	gösterse, bunların hiçbiri,
mostrasse, d'aequar sarebbe nulla		dokuzuncu hendeğin tüyler ürpertici
il modo de la nona bolgia sozzo.	21	görüntüsü gibi etkileyemez kimseyi.

52 Alighieri (a), 273.

53 Alighieri (a), 272.

54 Alighieri (a), 273.

55 Paget Toynbee, sözlükteki *Fra Dolcino* maddesine şunları yazmıştır: Kilise'yi havariyel zamanların sadeliğine geri getirmek amacıyla Parma'lı *Gherardo Segarelli* tarafından 1260 yılında kurulan *Apostolic Brothers* (Apostolik Kardeşler) mezhebi, Engizisyon tarafından sapkın bulunan bir tarikatır ve 1300 yılında Segarelli, Parma'da diri diri yakılır. Onun ölümünden sonra Keşiş Dolcin olarak da bilinen Fra Dolcino Tornielli (~1250-1307) tarikatın başı olur. 1305 yılında, 5'inci Clement'in tarikatın tamamen ortadan kaldırılmasını ilan etmesi üzerine tarikat, binlerce takipçisiyle birlikte Novara ve Vercelli arasındaki tepelere çekilir ve burada güçlenerek Kilise'ye meydan okur. Bir yıldan fazla bir süre dağlarda kalan tarikat, kar ve yiyeceksizlik yüzünden zor durumda kalır. Çoğu açlıktan ölür. Fra Dolcino, Ortaçağ'da zaman zaman ortaya çıkan birçok sosyal ve dinî fanatik reformcudan biridir ve özellikle kadınlarla ilgili doktrinleri muhalifleri tarafından sapkın ve iğrenç bulunarak eleştirilir ve suçlanır. Engizisyon tarafından da sapkın ve ahlâksız bulunduğu için Noaresi'ye götürülür ve yakılır. Sevgilisi/metresi olduğu iddia edilen Margherita ve tarikata mensup diğer kadın ve erkekler de yakılarak öldürülür. Dante'nin eserini yazdığı dönemde Fra Dolcino Tornielli hayattadır. Muhammed Peygamber'in Keşiş Fra Dolcino'ya olan ilgisinin, kadın ve evlilik konularındaki öğretilerinin benzerliğinden kaynaklanıyor olabileceğine ilişkin yorumlar da bulunmaktadır. [Bk. Toynbee, 1968 (b).]

56 Barolini (a), 2018.

Già veggia, per mezzul perdere o lulla, com'io vidi un, così non si pertugia, rotto dal mento infin dove si trulla. 24	22 Dibi delik, tahtası eksik hiçbir fiçı, benim gördüğüm, tepesinden tırnağına bağı deşik biri gibi paralanmış olamazdı.
Tra le gambe pendeuan le minugia; la corata pareva e 'l tristo sacco che merda fa di quel che si trangugia. 27	25 Bacakları arasından sarkıyordu bağırsakları; iç organları ortadaydı, yenilenlerden bok yapan murdar keseyle birlikte.
Mentre che tutto in lui veder m'attacco, guardommi, e con le man s'aperse il petto, dicendo: «Or vedi com'io mi dilacco! 30	28 Onu görmek için olanca dikkatimi verince, bana baktı, göğsünü açtı elleriyle, “Bak nasıl paralıyorum kendimi” dedi,
vedi come storpiato è Mäometto! Dinanzi a me sen va piangendo Ali, fesso nel volto dal mento al ciuffetto. 33	31 “Bak Muhammed de nasıl sakat edildi! Önümde ağlayarak giden de Ali, çenesinden tepesine yüzü kesili.
E tutti li altri che tu vedi qui, seminator di scandalo e di scisma fuor vivi, e però son fessi così. 36	34 Burada gördüğün öteki kişiler yeryüzünde bölücülük, bozgunculuk tohumu ektiler, bu nedenle ikiye bölündüler.
Un diavolo è qua dietro che n'accisma si crudelmente, al taglio de la spada rimettendo ciascun di questa risma, 39	37 Arkamızdaki zebani bizi denetler, bu acılı yolu her döndüğümüzde, bu sürüdeki herkesi
quand'avem volta la dolente strada; però che le ferite son richiuse prima ch'altri dinanzi li rivada. 42	40 gözünü kırpmadan kılıcıyla bir daha şişler; çünkü yaralarımız kapanmıştır yine, yeniden onun önüne geldiğimizde.
Ma tu chi se' che 'n su lo scoglio muse, forse per indugiare d'ire a la pena ch'è giudicata in su le tue accuse?». 45	43 Sen kimsin peki, Yoksa günahına biçilen diyeti geciktirmek için mi, oyalanmaktasın bu köprüde?”
«Né morte 'l giunse ancor, né colpa 'l mena», rispuose 'l mio maestro «a tormentarlo; ma per dar lui esperienza piena, 48	46 Ustam: “Ölüm çökmedi daha üstüne” yanıtını verdi, “günahlarının bedelini ödemeye de gitmiyor; deneyim kazansın diye,
a me, che morto son, convien menarlo per lo 'nferno qua giù di giro in giro; e quest'è ver così com'io ti parlo». 51	49 ölü olan ben gezdiriyorum onu Cehennem'de daire daire; seninle konuşmam nasıl gerçekse, öyle gerçek söylediklerim de.”
Più fuor di cento che, quando l'udiro, s'arrestaron nel fosso a riguardarmi per maraviglia obliando il martiro. 54	52 Yüzden fazla ruh, bu sözleri işitince hendekte durup bana baktı, şaşkınlıktan unutmuşlardı acılarını.
«Or di a fra Dolcin dunque che s'armi, tu che forse vedra' il sole in breve, s'ello non vuol qui tosto seguitarmi, 57	55 “Sen ki, güneşi görebileceksin yakında, keşiş Dolcin'e söyle de, yanıma gelmek istemiyorsa kısa sürede,
si di vivanda, che stretta di neve non rechi la vittoria al Noarese, ch'altrimenti acquistar non saria leve». 60	58 karın Novara'lıları üstün kılmaması için, bol yiyecek istif etsin, yoksa zor getirir onun sırtını yere.”
Poi che l'un piè per girsene sospese, Mäometto mi disse esta parola; indi a partirsi in terra lo distese. 63	61 Bu sözleri bana Muhammed söyledi, daha önce kaldırmış olduğu ayağını indirdi, yere bastı, uzaklaşıp gitti.

Dante'nin anlatısında, Muhammed Peygamber'in dördüncü halefi olan Halife Ali de Malebolge'nin dokuzuncu çukurundadır. Ian Thomson 2018 yılındaki *Debt and damnation: Islam in Dante* (Minnet ve Lanetleme: Dante'de İslam) yazısında Peygamber'in ölümünden sonra Şii mezhebinin kurarak halifeliliği parçaladığı ve Şiileri Sünnilere karşı kışkırtarak İslam cemaatinde bir bölünmeye sebep olduğu için Ali'nin Peygamber ile aynı cehennem çukurunda yer aldığını söylemektedir.⁵⁷ Dante, burada anlattığı ruhları, İtalyan ceza hukukunda misilleme veya kısasa kısas anlamlarına gelen *contrapasso* ile cezalandırır ve hukukî çağrışımı olan bu terimini sadece Kanto 28'de kullanmıştır.⁵⁸

Selahaddin Eyyubi (1138-1193), *İbn-i Sina* (980-1037) ve Dante'nin "büyük yorumcu"⁵⁹ olarak nitelendirdiği *İbn Rüşd*⁶⁰ (1126-1198) ise *Inferno*'da adı geçen diğer Müslümanlardır. Onları *Limbus*'a yani cehennemın 1'inci Daire'sine yerleştiren ve haklarında olumsuz hiçbir şey yazmayan Dante'nin, neden Peygamber ile Ali'yi Malebolge'ye yani 8'inci Daire'ye yerleştirdiği ve korkunç şekilde cezalandırılan ruhlarını gibi tasvir etmesi ise ayrı bir muammadır.⁶¹

III. Resimler

Inferno'nun Kanto 28'ine dayalı olarak yapılan ve Muhammed Peygamber'i temsil ettiği tespit olunan resimler; 1- minyatürlü elyazması kitaplar, 2- freskler ve 3- çizim ve baskiresimler olarak üç başlık altında toplanmıştır. İlk iki kısım, Geç Ortaçağ ve Rönesans dönemlerine ait İtalya'da yapılan elyazması ve fresk örneklerini, üçüncü kısım ise Rönesans'tan günümüze farklı ülke ve sanatsal dönemlere ait çizim ve baskiresim örneklerini içermektedir.

III.a. Minyatürlü Elyazması Kitaplar

Komedyanın Dante'nin kendi eliyle yazdığı hiçbir müsveddesi günümüze ulaşmamıştır ancak 14 ve 15'inci yüzyıllarda İtalya'nın çeşitli bölgelerinde ve İtalyancanın

57 Thomson, 28 Ağustos, 2018.

58 Barolini (b), 2018.

59 Alighieri (a), 70.

60 Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Dante'nin Vizyonları Sözlüğü'nde Averroes maddesine şunları yazmıştır: "İbn Rüşd (Arapça: ابن رشد, Averroes olarak Latinize edilmiştir) Müslüman bir Endülüs bilgisi ve Aristoteles'in güçlü bir savunucusudur. Dante, Aristoteles'in *Ruh* ve *Gökyüzü Üzerine* hakkındaki inceleme ve yorumlarını Michael Scot'un (1175-1232) Latince tercümesinden okur. Dante, İbn Rüşd'e hayrandır [ve] tüm ruhların türediği evrensel bir ruh veya akıl fikrini desteklediği için alenen *İbn Rüşdçülük* (Averroizm) ile suçlanır." (Bk. Cornell University Library (a), 2021.)

61 Teodolinda Barolini'nin *Non-Christians in the Christian Afterlife* (Hristiyan Ahirette Hristiyan Olmayanlar) başlıklı 2018 tarihli makalesinde Dante'nin neden Selahaddin Eyyubi, İbni Sina ve İbn Rüşd'ü *Limbus*'a dahil ettiğini sorar ve "Onları bu kadar erdemli yapan nedir? Bunlar, umarım, gelecekte başkaları tarafından incelenecek olan bu analiz tarafından ortaya atılan sorulardır." diye ekler. (Bk. Barolini (b), 2018).

farklı lehçeleri ile yazılmış elyazmalarından günümüze ulaşan en az sekiz yüz elyazması nüshanın varlığı kanıtlanmıştır.⁶² Ancak hangilerinde Peygamber'in illüstrasyonlarının olduğunu henüz tam olarak bilemiyoruz. Bu bölümde, Inferno için ya da onun açıklama ve yorumlarına eşlik etmesi için İtalya'nın çeşitli bölgelerinde hazırlanmış ve içinde Muhammed Peygamber'i gösteren illüstrasyonların olduğu tespit edilen on bir elyazması kısa açıklamalarıyla birlikte kronolojik olarak verilmiştir.

14'üncü yüzyılda "İtalya'da fikirleri ve metinleri boyanmış görüntülerle illüstre etme dürtüsü"⁶³, Dante'nin Komediya'sının da resmedilmesine dolayısıyla şiirin yayılmasına yol açar. Bu dönemde İtalya'da çok az minyatörcü mevcuttur⁶⁴ ve ilk siparişler "saygın minyatörcülere"⁶⁵ verilir. Inferno'nun resimli elyazması olarak bilinen erken örneklerinden biri; yaklaşık 1328-1340 yıllarına tarihlenen ve günümüzde Fransa'da Condé Müzesi Chantilly Şatosu Kütüphanesi'nde [Ms597] raf kodu ile muhafaza edilen Guido Pisanus'un yorumlarının yer aldığı Komediya'dır. Kitapta, folyo 1'den 29v'ye kadar olan kısımda Dante'nin Inferno dizeleri yer alır. Bunu folyo 31'den 234v'ye kadar Pisanus'un *Expositiones et glossae super Dantis Comoediam* (Dante'nin Komediyesi üzerine Açıklama ve Şerhler) yazısı izler.⁶⁶ Siena'da parşömen üzerine İtalyanca ve Latince ile yazılan 24 x 33 cm ebadındaki yazmada büyük çoğunluğu çerçevesiz olarak yapılmış elli beş minyatür yer alır. Folyo 194v'de⁶⁷ sayfanın alt kenar boşluğuna anonim İtalyan bir usta tarafından Dante ve Vergilius'un Malebolge'yi izlemesi resmedilmiştir (Res. 4). İki şair, koyu renkli "mağaravari"⁶⁸ kapalı bir alan olarak tasvir edilen çukurun dışında, sol tarafta, ayaktadır. Çukurda ise çıplak ve yarım boy olarak betimlenmiş beş erkek figüründen soldaki ikisi, Dante'nin tarif ettiği cezalardan tanıyabileceğimiz Halife Ali ile Muhammed Peygamber'i temsil eden figürlerdir.

Resim 4: *Expositiones et glossae super Dantis Comoediam, Declaratio super profundissimam et altissimam Dantis Comoediam*, Yak. 1328-1340, Parşömen üzerine elyazması, 24 x 33 cm, Siena, İtalya. Condé Müzesi Chantilly Şatosu Kütüphanesi ve Arşivleri, *Divina Commedia*, [MS 597], Fol. 194v, Chantilly, Fransa. (Initiale Catalogue de manuscrits enluminés.) Resim 4a (Detay).

62 Cornell University Library (b), 2021.

63 Brieger, 1969, 63.

64 Brieger, 1969, 63.

65 Brieger, 1969, 63.

66 Initiale Catalogue de manuscrits enluminés.

67 Initiale Catalogue de manuscrits enluminés.

68 Coffey, 2013, 33-86.

Londra'da Britanya Kütüphanesi'nde [Egerton MS 943] raf kodu ile muhafaza edilen Komedya ise 1320-1350 yılları arasında Kuzeydoğu İtalya'da muhtemelen Emilia veya Padova bölgesinde hazırlanmıştır.⁶⁹ *Divine Comedy Egerton 943* olarak da bilinen kodeks; Inferno, Purgatorio, Paradiso'yu, folyo 187-187v'de yer alan Latince kısa yorum ve açıklamaları ve çok sayıda farklı ustalar tarafından yapılmış ayrıntılı illüstrasyonları içerir.⁷⁰ Sayfa kenar boşluklarında, Latince yorum ve açıklamaların yanı sıra Dante'nin oğlu Jacopo Alighieri'nin ek dizeleri de yer alır.⁷¹ Parşömen üzerine yazılan ve resimlenen toplam yüz seksen sekiz folyodan oluşan yaklaşık 39 x 26 cm ebadındaki yazmanın İtalyanca ana metni Gotik yazı karakterinde merkezi tek sütun olarak yazılmıştır.⁷² Toplam iki yüz altmış bir minyatür ve cehennemini iki dairesel diyagramı bulunan yazmanın yüzlerce kopyasının büyük bölümü İtalya'dadır ancak 1842 yılında bir nüshası⁷³ Britanya Kütüphanesi tarafından, Frances Henry Egerton'un 1829'da ölümünden sonra kurulan Bridgewater Vakfı'ndan satın alınır.⁷⁴ Yazmanın resimleme tarzı doğallığı ve gölgelendirmesinden de anlaşılacağı üzere Geç Ortaçağ ve Güney Rönesans'ı arasında bir geçiştir.⁷⁵ Klasik Gotik geleneği yansıtan kırmızı çerçeveli bir dikdörtgen içindeki resimler Bolognese Okulu'ndan Padova'lı bir *antifonar*⁷⁶ ustasına atfolunur.⁷⁷ Kanto 28'in bulunduğu folyo 50r'deki "vedi chome fcorpiaco e Maometo" dizisinin tam üstündeki illüstrasyonda⁷⁸; orta planda ayakta duran Muhammed Peygamber'i temsil eden figür, sol tarafta yan yana ayakta duran Dante ve Vergilius'a göğsündeki kesiği iki eliyle açarak göstermektedir⁷⁹ (Res. 5). Peygamber figürünün arkasında ise diğer günahkâr ruhları temsilen dip dibe ayakta sekiz erkek figür vardır. Tüm figürler, sarı değerlerin kullanıldığı çukuru gösterir bir geri plan önündedir.

1345-1355 yıllarında Floransa'da hazırlanan ve günümüzde New York'ta Pierpont Morgan Kütüphanesi ve Müzesi'nde [MS M.676] raf kodu ile muhafaza edilen 36 x 26,5 cm ebadındaki Dante'nin Komedya'sının açıklama ve yorumlarını içeren

69 The British Library (b-1).

70 The British Library (b-1).

71 Facsimile Finder, 2015.

72 The British Library (b-1).

73 Bu nüshanın 2015 yılında *Facsimile Finder* tarafından tıpkıbasımı yapılır. (Bk. Facsimile Finder, 2015.)

74 The British Library (b-1).

75 Facsimile Finder, 2015.

76 *Antifonari*, Hristiyanlıkta yıllık bayramların ve günlük ibadetlerin müzikal kısımları için kullanılan bir koro kitabıdır. Bu kitapları resimleyen kişi ise *antifonar* (antiphonar) ustası olarak nitelendirilir. (Bk. University of Michigan M Library.)

77 Facsimile Finder, 2015.

78 The British Library (b-1).

79 Elyazmasının kütüphanedeki içerik bilgisinde şöyle yazar: "f. 50r: Dante and Virgil with the troublemakers; Mohammed opens up his body" (Dante ve Virgil sorun çıkarıcılarla; Muhammed vücudunu açar). [Bk. The British Library (b-2)].

yazma⁸⁰ diğer elyazması kitaplar gibi “farklı ustalar tarafından resimlenmiştir.”⁸¹ İçinde ikisi tam sayfa diğerleri sayfa boşluklarına çerçevesiz olarak yapılmış yüz yirmi beş illüstrasyon yer alır.⁸² Folyo 39r'de Kanto 28'e ait dizeler ve açıklama metinlerine eşlik eden sayfanın alt kısmında yer alan illüstrasyonda⁸³; Dante ve Vergilius'un, Muhammed Peygamber ve Bertran de Born ile karşılaşmalarını gösteren yan yana iki sahne betimlenmiştir (Res. 6). Sol tarafta altı erkek figürünün olduğu sahnede Peygamber'i ve hemen arkasındaki Halife Ali'yi temsil eden figürler yaralarından tanınabilir. Kahverengi ile basitçe çizilmiş ve hafifçe gölgelendirilmiş insan figürlerinin olduğu illüstrasyonda mekâna dair herhangi bir şey resmedilmemiştir.

Resim 5: Dante Alighieri, *Comedia*, Yak. 1320-1350, Parşömen üzerine elyazması, Yak. 39 x 26 cm, Kuzey İtalya'nın Emilia veya Padua şehri. Britanya Kütüphanesi, *Divina Commedia: Inferno, Purgatorio, Paradiso, with a short Latin commentary*, [Egerton MS 943], Fol. 50r, Londra, Birleşik Krallık. (Facsimile Finder, 2015.)

Resim 6: Dante Alighieri, *Comedia, col commentario*, Yak. 1345-1355, Parşömen üzerine elyazması, 36 x 26,5 cm, Floransa, İtalya. Pierpont Morgan Kütüphanesi, *Divina Commedia*, [MS M.676], Fol. 39r, New York, ABD. [The Morgan Library & Museum (a.)] Resim 6a (Detay).

80 Amerikalı koleksiyoner John Pierpont Morgan (1837-1913) yaşamı boyunca resimli bir Dante aramış ancak bulamamıştır, bu boşluğu oğlu John Pierpont Morgan (1867-1943) doldurur. Yazma, 1923 yılında satın alınarak ABD'de New York'ta bulunan Pierpont Morgan Kütüphanesi'ne eklenir. (Bk. The Morgan Library & Museum.)

81 Brieger, 295.

82 The Morgan Library & Museum.

83 The Morgan Library & Museum (a).

Resim 7: Dante Alighieri, *Comedia*, 1350-1375, Parşömen üzerine elyazması, 34 x 23,9 cm, Cenova (?), İtalya. Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphaneleri Batı Ortaçağ Elyazmaları Bölümü, *Divine Comedy* [MS. Holkham misc. 48], p.42, Oxford, Birleşik Krallık. [Digital Bodleian Library (b).] Resim 7a (Detay).

1350-1375 yıllarında İtalya’da hazırlanan ve günümüzde Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphaneleri Batı Ortaçağ Elyazmaları Bölümü’nde [MS Holkham misc. 48]⁸⁴ raf kodu ile muhafaza edilen Dante’nin *Komedya’sı*, günümüze ulaşan en eksiksiz resimli elyazmalarından biridir.⁸⁵ Gotik yazı karakteri ile çift sütun olarak parşömen üzerine yazılan ve içinde anonim İtalyan ustalar tarafından yapılan yüz kırk sekiz minyatürün olduğu 34 x 23,9 cm ebadındaki yazmada⁸⁶, figürlerin kim olduğu genellikle kırmızı mürekkepli yazılarla tanımlanmıştır.⁸⁷ Kanto 28’in bulunduğu kırk ikinci sayfadaki⁸⁸ dizelere eşlik eden kızıl-kahve rengindeki kayalık bir tepenin olduğu minyatürde altı figür yer alır. Muhammed Peygamber’in Dante ve Vergilius ile konuştuğu anı gösteren sahnede soldaki iki figüre “Dante” ve “Vergilio” onların karşısındaki figürlere “Machomecto” ve “Ily” yani Ali diye başlarının üzerine kırmızıyla isimleri yazılmıştır (Res. 7). Resmin sağında kim olduğu yazmayan başka bir erkek figür ve elindeki kılıcını havaya kaldırmış koyu renkli ve çift boynuzlu ceza uygulayıcısı bir iblis figürüdür.

Londra’da *Britanya Kütüphanesi*’nde [Additional MS 19587] (Add MS 19587) raf kodu ile muhafaza edilen Dante’nin *Komedya’sı* ise yaklaşık 1370 yıllarında Napoli’de parşömen üzerine yazılmış ve resimlenmiştir.⁸⁹ Tek sütun olarak Gotik yazı karakteri ile yazılan 36,5 x 24,5 cm⁹⁰ ebadındaki kitaptaki her bir kantonun başında, bazıları

84 Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphaneleri Batı Ortaçağ Elyazmaları Bölümü’nün 2500 elyazmasını dijital ortama aktarması sayesinde ulaşabilen bu elyazması için [Bk. Digital Bodleian Library (a).]

85 McLaughlin, 2011.

86 McLaughlin, 2011.

87 Digital Bodleian Library (b).

88 Digital Bodleian Library (b).

89 British Library (d).

90 Bu ölçüler Brieger’in kitabında 36,8 x 23,8 cm olarak verilmiştir. (Bk. Brieger, 258.)

altın renginde olan Latince *rubrik*⁹¹ler bulunur.⁹² Inferno, Purgatorio ve Paradiso'nun dizelerinin tamamının olduğu bu yazmada, mürekkep çizimleri bitmemiş resimli kısımlar da bulunmaktadır ayrıca Paradiso'a bezenmemiş ve resimlenmemiştir.⁹³ Yazmanın 47v folyosunda⁹⁴ Kanto 28'e ait iki ardıl sahne yer alır (Res. 8). Soldaki sahnede; Dante ve Vergilius'un karşısında arka arkaya sıralanmış beş çıplak erkek figürden yaralarından tanıyabileceğimiz ilk figür Peygamber'i üçüncü figür ise Ali'yi temsil eder. Sağdaki sahnede ise Dante ve Vergilius ile Bertran de Born'un karşılaştıkları an görülür.

Resim 8: *Dante Alighieri, Comedia*, Yak. 1370, Parşömen üzerine elyazması, 36,5 x 24,5 cm, Napoli, İtalya. Britanya Kütüphanesi, *Dante Alighieri Divina Commedia*, [Additional MS 19587], Fol. 47v, Londra, Birleşik Krallık. [British Library (d).] Resim 8a (Detay).

İtalya'da Padova Piskoposluk Ruhban Okulu Antika Eser Kütüphanesi'nde [Codice 67] raf kodu ile muhafaza edilen ve *Divine Comedy Codice 67 in the Seminario of Vescovile in Padua* olarak bilinen elyazması, parşömen üzerine Gotik yazı karakteri ile 14'üncü yüzyılın ikinci yarısında Lombardiya'da hazırlanmıştır.⁹⁵ Kanto 1 hariç her kanto için Jacopo della Lana'nın yorumlarını ve "L'Ottimo olarak bilinen Andrea della Lancia'nın bir şerhini" içerir.⁹⁶ 34 x 23,9 cm ebadındaki yazmanın içinde her bir kantoda anlatılan olayları özetleyen toplam yüz illüstrasyon ve Geç Gotik duyarlılığına ait dekoratif unsurlar görülür.⁹⁷ Kimin sipariş ettiği bilinmemektedir ancak Ferrara ve Padova bölgesindeki Obizzi Ailesi tarafından sipariş edilmiş olabilir bu sebeple elyazması, *Divina Commedia degli Obizzi* ismiyle de bilinir. Yazmanın illüstrasyonları büyük olasılıkla

91 *Rubrik*: "Metnin kesinlikle bir parçası olmayan ancak bileşenlerini tanımlamaya yardımcı olan bir başlık, bölüm başlığı veya talimat. Genellikle bu tür unsurları ayırt etmek için kırmızı mürekkep kullanılırdı, bu nedenle Latince kırmızı anlamına gelen *rubrica*'dan türetilen bir terimdir." [Bk. The British Library, (f).]

92 British Library (d).

93 British Library (e).

94 British Library (d).

95 Bu elyazmasının Facsimile Finder tarafından 2017 yılında *Divina Commedia degli Obizzi Facsimile Edition* olarak 300 adetle sınırlı tıpkıbasımı yapılmıştır. (Bk. Facsimile Finder, 2017.)

96 Facsimile Finder, 2017.

97 Facsimile Finder, 2017.

Lombardiya'daki Geç Gotik sanatçılardan biri olan Michelino da Besozzo'nun eseridir.⁹⁸ Kanto 28'e eşlik eden illüstrasyon⁹⁹, Muhammed Peygamber'in Dante ve Vergilius ile konuştuğu sahneyi gösterir (Res. 9). Solda, kırmızı kıyafeti ile Dante, mavi kıyafeti ile Vergilius ayakta. Onların karşısında da Muhammed Peygamber figürü ve diğer günahkârları temsil eden altı erkekten oluşan bir figür grubu görülür. Belirgin bir Ali figürü yoktur ancak Peygamber figürünün başında tıpkı Ali figürlerinde gördüğümüze benzer bir kesik olduğu görülür. Mekâna dair ise herhangi bir şey betimlenmemiştir.

Resim 9: *Dante Alighieri, Comedia*, 14'üncü yüzyılın ikinci yarısı, Parşömen üzerine elyazması, 34 x 23,9 cm, Lombardiya, İtalya. Padova Piskoposluk Ruhban Okulu Antika Eser Kütüphanesi, *Divine Comedy*, [Codice 67], Padova, İtalya. (Facsimile Finder, 2017.)

İtalya'nın Modena kentindeki Estense Üniversitesi Kütüphanesi'nde [MS α.R.4.8] veya [MS alfa.r.04.08] raf kodu ile muhafaza edilen 1380-1390 civarlarında yazılmış ve resimlenmiş Dante'nin *Komedya'sı*, tamamen resimlenmiş çok az sayıdaki elyazmalarından biridir. *Dante Estense* olarak bilinir.¹⁰⁰ Parşömen üzerine hazırlanan 35 x 25,5 cm ölçülerindeki yazmanın 38v folyosunda, Kanto 28'e ait dizelerin üst kenar boşluğundaki illüstrasyonda¹⁰¹ Muhammed Peygamber'i temsil eden figürün de aralarında olduğu beş figür sığ bir çukurun içindedir (Res. 10). Dante ve Vergilius sol taraftan onları izlemektedir. Çukurda aynı şekilde betimlenen yaralarından ötürü hangi figürün tam olarak Muhammed Peygamber'i temsil ettiği ayırt edilemese de muhtemelen şairlerle konuşur gibi betimlenen ilk figür Peygamber'dir. Heather Coffey bu figürleri "çukurun etrafında ilerlerken çeşitli pozlarda gösterilen"¹⁰² Muhammed Peygamber figürü olarak da yorumlanabileceğini söylemektedir. Çukurun sağ tarafındaki tepenin başında ise kılıcını havaya kaldırmış sivri kulaklı, kuyruklu ve kanatlı bir yaratık olarak betimlenen ceza uygulayıcısı bir iblis ve vücutları hiç kesilmemiş üçlü bir figür grubu vardır.

98 Facsimile Finder, 2017.

99 Facsimile Finder, 2017.

100 Bu elyazmasının Facsimile Finder tarafından 1995 yılında *Dante Estense Facsimile Edition* olarak 500 adetle sınırlı tıpkıbasımı yapılmıştır. (Bk. Facsimile Finder, 1995.)

101 Estense Digital Library (d).

102 Coffey, 49.

Resim 10: *Dante Alighieri, Comedia*, Yak. 1380-1390, Parşömen üzerine elyazması, 35 x 25,5 cm, İtalya. Estense Üniversitesi Kütüphanesi, *Dante Estense*, [MS a R.4.8] veya [MS alfa.r.04.08], Fol. 38v, Modena, İtalya. [Estense Digital Library (d.)] Resim 10a (Detay).

Paris'te, Fransa Ulusal Kütüphanesi Elyazmaları Bölümü'nde [MS Italien 74] raf kodu ile muhafaza edilen *Dante Alighieri, Inferno, con l'Ottimo Commento* (Mükemmel Yorumuyla Dante Alighieri'nin Inferno'su) ise Inferno'ya ait dizeler ve Jacopo Guido di Puccini'nin yorum metinleriyle birlikte İtalyanca olarak yaklaşık 1420-1430 yılları arasında Floransa'da hazırlanmıştır.¹⁰³ Parşömen üzerine yazılan 36,5 x 26 cm ebadındaki kitabın tüm bezeme ve illüstrasyonları Bartolomeo di Fruosino ve atölyesine atfolunur; folyo 1'den 9'a kadar ve 59'dan 101'e kadar olan illüstrasyonlar Bartolomeo di Fruosino diğer kısımlar ise atölyesi tarafından boyanmıştır.¹⁰⁴ Otuz dört kantoya eşlik eden illüstrasyonların yanı sıra şiir dizeleri ve yorumlarda; küçük süslü baş harfler, kırmızı mürekkepli başlıklar ve mavi sinek ayakları ile süslemeler yapılmıştır.¹⁰⁵ Yazmadaki folyo 83r'de Kanto 28'e ait altın varakla çerçevelenmiş illüstrasyonda¹⁰⁶; Dante ve Vergilius'un Malebolge'de Muhammed Peygamber ile konuştukları an resmedilmiştir (Res. 11). Solda ayakta duran Dante ve Vergilius'un karşısında yaralarından tanyabileceğimiz Peygamber, Bertran de Born ve Mosca dei Lamberti figürleri görülür. Minyatürün sağ tarafındaki siyah kanatlı, pençe ayaklı ceza uygulayıcı bir iblis saçlarından tuttuğu diz çökmüş bir günahkârı kılıcıyla kesmektedir. Kesilmiş ve kanlar içinde başka figürlerin de görüldüğü minyatürde üst kısımda mavi ve figürlerin ayaklarını bastıkları alt kısımda ise toprak rengi kullanılmıştır.

Fransa Ulusal Kütüphanesi Elyazmaları Bölümü'nde muhafaza edilen ve Muhammed Peygamber illüstrasyonunu içinde barındıran diğer bir elyazması ise raf kodu [MS Italien 2017] olan *Dante, Inferno, avec le Commentaire de Guiniforte Barzizza Guiniforte* (Barzizza'nın Yorumuyla Dante'nin Inferno'su)'dur.¹⁰⁷ Yaklaşık 1438-1450 yıllarında Lombardiya bölgesinde parşömen üzerine yazılan ve resimlenen 32 x 21,5 cm ebadındaki yazma, üç yüz seksen bir folyodan oluşur. Milano Dükü Filippo Maria

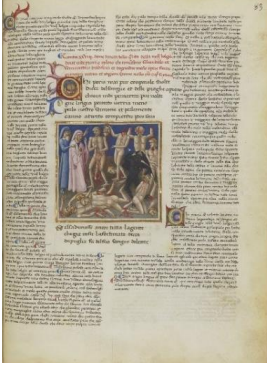
103 Bibliothèque nationale de France (BnF) (a); Estense Digital Library (c).

104 Bibliothèque nationale de France (BnF) (a).

105 Bibliothèque nationale de France (BnF) (a).

106 Estense Digital Library (c).

107 Bibliothèque nationale de France (BnF) (b).

Resim 11: Dante Alighieri, *Inferno*, con *l'Ottimo Commento* (Mükemmel Yorumuyla Dante Alighieri'nin *Inferno*'su), Yak. 1420-1430, Parşömen üzerine elyazması, 36,5 x 26 cm, Floransa, İtalya. Fransa Ulusal Kütüphanesi Elyazmaları Bölümü, *Dante Alighieri, Divina Commedia, prima cantica: Inferno. Con l'Ottimo Commento* [MS Italian 74], Fol. 83r, Paris, Fransa. [Estense Digital Library (c).] Resim 11a (Detay).

Resim 12: Dante Alighieri, *Inferno*, con *Commento di Guiniforte Barzizza Guiniforte*, Yak. 1438-1450, Parşömen üzerine elyazması, 32 x 21,5 cm, Lombardiya, İtalya. Fransa Milli Kütüphanesi İtalyanca Elyazmaları Bölümü, *Dante, Inferno, avec le Commentaire de Guiniforte Barzizza Guiniforte*, [MS Italian 2017], Fol. 313 bisr, Paris, Fransa. [Bibliothèque nationale de France (BnF) (c).] Resim 12a (Detay).

Visconti için hazırlanan ve yıllar içinde pek çok sahip değiştiren yazma 1887 yılında Fransa Ulusal Kütüphanesi tarafından Gaston de Flotte'nin mirasçılarından satın alınarak kütüphanenin İtalyan kökenli elyazmaları koleksiyona eklenir.¹⁰⁸ Lombard Okulu'ndan muhtemelen Vitae Imperatorum Atölyesi'nden bir usta tarafından yapılan Kanto 28'e ait illüstrasyonun¹⁰⁹ sağında kavisli bir köprü'nün üzerindeki Dante ve Vergilius eğilmiş aşağıda olanları izlemektedir (Res. 12). Aşağıdaki mağaramsı çukurda ise maruz kaldıkları bedensel cezalarla resmedilmiş sekiz erkek figür ve elindeki kılıcını havaya kaldırmış ceza uygulayıcısı bir iblis yer almaktadır. Çukurda en öndeki figür Ali'yi onun

108 Bibliothèque nationale de France (BnF) (b).

109 Bibliothèque nationale de France (BnF) (c).

hemen arkasında ayakta duran ve şairlerle konuşan figür ise Peygamber'i temsil eder. Peygamber figürünün baş kısmının sağına kırmızı renkle "bak Muhammed de nasıl sakat edildi"¹¹⁰ anlamına gelen "vedi conto (?) è Machometo" diye Dante'nin İtalyanca dizesi yazılmıştır.¹¹¹ Yüzden fazla minyatürü olan ancak çıplaklık içermesinden ötürü; çizilerek, silinerek veya kesilerek tahrip edilen bu elyazmasının yüzden fazla minyatüründen sadece elli dokuzu günümüze kalmıştır.¹¹² Kanto 28'e ait illüstrasyonda da çıplak figürlerin cinsel bölgelerindeki boyalar kazınarak silinmiştir.

Britanya Kütüphanesi'nde [Yates Thompson 36] raf koduyla muhafaza edilen Dante'nin Komedyası; muhtemelen Aragon, Napoli ve Sicilya Kralı Alfonso V'in siparişi ile ya da ona bir hediye olarak Kuzey İtalya'nın Toskana veya Siena bölgesinde 15'inci yüzyıl ortalarında hazırlanmıştır.¹¹³ Parşömen üzerine Gotik yazı karakteri ile yazılan 36,5 x 25,8 cm ebadındaki kitap, pek çok sahip değiştirmesinin ardından son olarak 1941 yılında Yates Thompson'un vasiyeti ile Britanya Müzesi'ne bırakılır. Bu elyazması iki sanatçı tarafından resimlenmiştir.¹¹⁴ 1442-1450 yılları arasına tarihlenen Inferno ve Purgatorio'nun folyo l'den 128'e kadar olan minyatürleri; daha önceleri Lorenzo Vecchietta'ya atfolunmuş ancak daha sonra Priamo della Quercia tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Paradiso ise Giovanni di Paolo tarafından yaklaşık 1450 yılında resimlenmiştir.¹¹⁵ Kenarları, altın varakla çerçevelenen yazmanın resimlerinden folyo 51'deki illüstrasyonda¹¹⁶; "uyuşmazlık, skandal ve bölücülük ekicilerle"¹¹⁷ karşılaşan Vergilius ve Dante görülür (Res. 13). Minyatürde aynı çerçeve içinde betimlenmiş iki

Resim 13:
Dante Alighieri,
Comedia, 15'inci yüzyıl
ortaları, Parşömen
üzerine elyazması, 36,5
x 25,8 cm, Kuzey İtalya
(Toskana veya Siena).
Britanya Kütüphanesi,
Dante Alighieri Divina
Commedia, [Yates
Thompson 36], Fol. 51,
Londra, Birleşik Krallık.
[The British Library (c).]
Resim 13a (Detay).

- 110 Alighieri (a), Kanto 28:31, 272.
111 Bibliothèque nationale de France (BnF) (b).
112 Bibliothèque nationale de France (BnF) (b).
113 The British Library (c).
114 The British Library (c).
115 The British Library (c).
116 The British Library (c).
117 The British Library (c).

Resim 14: *Dante Alighieri, Comedia*, Yak. 1480-1482, Parşömen üzerine elyazması, 38,7 x 24,1 cm, İtalya. Vatikan Apostolik Kütüphanesi, *Dante Urbinate*, [Ms. Urb. Lat. 365], Fol. 75r, Vatikan. [Biblioteca Apostolica Vaticana DigiVatLib (DVL).] Resim 14a (Detay).

ayrı sahne yer alır: Sol kısım Muhammed Peygamber'in sağ kısım ise Bertran de Born'un şairlerle karşılaştıkları ana aittir. Her iki sahneye de kayalıklı bir geri plan eşlik eder. En sağda da elinde kılıcı olan ceza uygulayıcı bir iblis, yarısı görülecek şekilde grotesk bir figür olarak sahneye dahil edilmiştir.

Dante Urbinate olarak da bilinen ve günümüzde Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde [Ms. Urb. Lat. 365]¹¹⁸, Urbino Düku Federico da Montefeltro'nun tam resimli bir Komedy siparişidir. Bu sipariş üzerine 1477(?) -1480 yıllarında dönemin ünlü ustalarından Guglielmo Girardi (? - 1495?) ve atölyesinin minyatürleri ile oldukça gösterişli bir elyazması hazırlanmaya başlar.¹¹⁹ 38,7 x 24,1 cm ölçülerindeki Latince yazmanın bezenmesi ve resimlenmesi üç aşamada gerçekleşir; Girardi ve atölyesi, *Inferno* ve *Purgatorio*'nun illüstrasyonlarının çoğunu yapar. 1480-1482 yıllarında da Franco de' Russi, *Inferno* ve *Purgatorio*'nun bitmemiş bezemelerini tamamlar. Montefeltro'nun ölümünden sonra ise elyazmasının hazırlığı durur ve bir yüzyıl sonra yani 16'ncı yüzyılın sonlarında yeniden başlar.¹²⁰ Kanto 28'e ait folyo 75r'deki illüstrasyonda¹²¹, geri planda kayalıklı tepeler, kıvrımlı bir yol ve deniz manzarasının olduğu illüstrasyonun ön planında da şizmatikler ile karşılaşan Dante ve Vergilius görülür (Res. 14). Tüm figürlerin ayakta gösterildiği sahnede Muhammed Peygamber'i temsil eden figürün başında ise ilginç bir şapka vardır. Hangi figürün Halife Ali'yi temsil ettiği ise belli değildir.

118 Biblioteca Apostolica Vaticana DigiVatLib (DVL).

119 Facsimile Finder, 2021.

120 Facsimile Finder, 2021.

121 Biblioteca Apostolica Vaticana DigiVatLib (DVL).

III.b. Freskler

Buffalmacco lakabıyla tanınan Bonamico di Martino da Firenze'ye (1290-~1340) atfolunan *Son Yargı ve Cehennem*¹²² freski ile Giovanni da Modena olarak bilinen Giovanni di Pietro Falloppi'nin (~1409~1455) *Cehennem* freski, Dante'nin Inferno'sundan esinlenen ve Muhammed Peygamber'i cehennemde gösteren sanat tarihindeki iki önemli ve tartışmalı fresktir. Giotto di Bondone'nin (1266/7-1337) *Son Yargı*¹²³ freskindeki cehennem sahnesi ise Buffalmacco ve da Modena'nın resmettiği cehennem sahnelerinin öncülüdür.

Dante'nin Inferno'sunu fresklerle görselleştirmeye çalışan başka ressamalar¹²⁴ da vardır. Ancak bu bölümde sadece Buffalmacco, da Modena ve Giotto'nun cehennem freskleri incelenmiştir.

Önceleri Orcagna lakabıyla tanınan Andrea di Cione'ye (~1320~1368) daha sonra ise Buffalmacco'ya atfolunan¹²⁵ *Son Yargı ve Cehennem* freski, 1336-1341 yıllarına tarihlenen üç sahneli fresk serisinin sadece bir bölümüdür. Bu fresk serisi; *Giudizio Universale con L'Inferno* (Son Yargı ve Cehennem), *Trionfo della Morte* (Ölümün Zaferi) ve *Storie dei Santi Padri* (Kutsal Babaların Hikâyeleri) isimleri ile bilinir.¹²⁶ İtalya'da katedral, vaftizhane, çan kulesi ve mezarlıktan oluşan bir kompleksdeki¹²⁷ bu fresk; katedralinin mezarlığı olan ve *Pisa Anıtsal Mezarlığı*¹²⁸ olarak da bilinen *Campo Santo*'ya yapılmıştır. 13'üncü yüzyılın ikinci yarısında üç nefli bir yapı olarak inşa edilen mezarlığın duvarları 13 ve 14'üncü yüzyıl ressamaları tarafından yapılan fresklerle doludur ve yaklaşık iki bin metrekarelik bu freskleri ile döneminin en büyük resim galerisidir. Buffalmacco, Son Yargı ve Cehennem freskinde Hristiyan öğretisindeki yedi ölümcül günahtan biri olan ve kibri şiddetle kınayan Dominikli rahip Dominico Cavalca'nın

122 *Il Giudizio finale e L'Inferno*.

123 *Giudizio universale*.

124 Örneğin Orcagna lakabıyla tanınan Andrea di Cione'nin (~1320~1368) kardeşi Nardo di Cione'ye (~1320-1365/66) atfolunan fresklerde Dante'nin Inferno'su görselleştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise Giorgio Vasari (1511-1574) ve Federico Zuccari (~1541-1609) fresklerinde Dante'nin Inferno'sundan esinlenir. (Bk. Roylance, D. 1970.)

125 Buffalmacco'ya dair Oxford Reference'de şöyle yazılmıştır: "İtalyan ressam, baştan çıkarıcı bir şekilde esrarengiz bir figürdür. Sadece Ghiberti ve Vasari değil, aynı zamanda Boccaccio ve Sacchetti de dahil olmak üzere çeşitli erken kaynaklardaki yazarlar, onun bir sanatçı olarak -açıkçası Giotto sonrası kuşağın önde gelen ressamlarından biri- ve aynı zamanda becerikli bir şakacı olarak ününü doğrulamaktadır (bu nedenle takma adı, 'şakacı' olarak tercüme edilebilir). Onların kümülatif tanıklıkları etkileyicidir ancak hiçbir eser ona güvenli bir şekilde atfedilemez ve onu tarihten çok bir efsane figürü olarak görme eğilimi vardır. Ancak 1970'lerde Campo Santo, Pisa'daki Ölümün Zaferi'nin ünlü fresklerinin ressamı olarak önerilmiştir." (Bk. Oxford Reference.)

126 *Opera della Primaziale Pisana*, 2018.

127 Unesco Word Heritage Center.

128 *Camposanto Monumentale di Pisa*.

(1270-1342) yazılarından etkilenmiştir.¹²⁹ Ayrıca Dante ve Giovanni Boccaccio'nun (1313-1375) eserlerinden de etkiler barındırır.¹³⁰ Bu fresk iki seviyeye ayrılmıştır: Üstte, melekler ve göksel küre tarafından çevrelenen Mesih İsa ve Bakire Meryem, alt sırada ise ölümler vardır. Bu sahnelerin hemen sağında ise *Cehennem* freski yer alır.¹³¹ Cehennemin merkezinde kibri temsil eden iki yanal kafası olan üç başlı, boynuzlu ve yeşil renkli devasa bir Lucifer figürü lanetli ve günahkarları yutmaktadır. Uygulanan işkence türlerine göre bir bölümlemenin yapıldığı ve çok sayıda figür grubunun olduğu bu freskteki işkence sahnelerinin çoğu Giotto'nun Padova'daki freskindekini bir benzeridir.¹³² Buffalmacco'nun freskinde Dante'nin, Inferno Kanto 28'de anlattığı sahnelerle benzerlik gösteren ve Muhammed Peygamber olması muhtemel figürleri görebileceğimiz iki figür yer alır. Bunlardan biri Lucifer figürünün sol üst, diğeri sağ üst kısmındadır (Res. 15). Solda; birbirine benzer yan yana duran iki figürden birini, sağda ise iblislerin çeşitli işkenceler yaptığı figürlerden birini Dante'nin anlatımına benzerlik gösterdiği için Muhammed Peygamber'in temsili olarak yorumlamak mümkündür. Lucifer figürünün sağında yerde yatan, yılanlarla sarmalanmış ve başında sarıkla betimlenen bir figür daha vardır. Bu figürün İbn Rüşd mü yoksa Muhammed Peygamber mi olduğuna ilişkin ise farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Avusturyalı sanat tarihçisi Joseph Polzer (1929-2018) *Aristoteles, Muhammed ve 5'inci Nicholas Cehennemde*¹³³ başlıklı 1964 yılında yayımlanan makalesinde da Modena'nın freskindeki yerde yatan sakallı ve sarıklı figürün hatalı olarak İbn Rüşd olarak tanımlandığını şu sözlerle ifade eder:

“Sağdaki sırtüstü, sakallı ve sarıklı, elleri arkadan bağlı gibi görünen figür, boynuna dolanan bir yılan tarafından boğazlanmıştır. Yılanın kuyruk kısmı, günahkarı cehennemin ağzına sürükleyen bir iblis için bir ip görevi görür. Bu figür, 19'uncu yüzyıl ve son araştırmalar tarafından yanlış bir şekilde İbn Rüşd'e ait olarak tanımlanmıştır.”¹³⁴

Yani Polzer'e göre söz konusu figür İbn Rüşd değil Muhammed Peygamber'e aittir. Polzer'in iddiası yerdeki figürün yanında “[M]ACOMETTO”¹³⁵ yazmasına dayanmaktadır. Ancak yanında Macometto yazsa da söz konusu figür İbn Rüşd'ü temsil etmektedir. Figürün hemen arkasında ayakta duran kolu koparılmış figürün baş tarafında da *Bu diğer Muhammed'i seviyor*¹³⁶ anlamına gelen “QUESTI AMA CETRO MACOME[T]TO”¹³⁷ yazısındaki Macometto kelimesi ise muhtemelen Müslüman olanı ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır.

129 Opera della Primaziale Pisana, (a), 2018.

130 Opera della Primaziale Pisana, (a), 2018.

131 Opera della Primaziale Pisana, (a), 2018.

132 Opera della Primaziale Pisana, (b), 2018.

133 *Aristotle, Mohammed and Nicholas V in Hell.*

134 Polzer, 1964, 463.

135 Polzer, 1964, 463.

136 Joseph Polzer'in İngilizce olarak ifadesi şöyledir: “*this one loves the other Mohammed*”. (Bk. Polzer, 1964, 464.)

137 Polzer, 1964, 464.

Resim 15: Buonamico Buffalmacco'ya atfolunan ve 1336-1341 yıllarına tarihlenen *Son Yargı ve Cehennem* freskinin restorasyon çalışmaları sırasında çekilmiş bir fotoğraf, 2017, İtalya. [Dotti (b), 2017]

Resim 15a,b:
(Detay) Freskin sol üst ve sağ üst kısmında kesilen ve bağırsakları çıkan figürler.

Muhammed Peygamber'in temsiliğini gördüğümüz diğer fresk, Giovanni da Modena'nın 15'inci yüzyıl başlarında yaptığı *Cehennem* freskidir. Bu fresk, 1390'larda inşa edilen Bologna'daki *Aziz Petronio Bazilikası*¹³⁸'nin yan şapellerinden biri olan ve çok sa-

138 *Basilica di San Petronio*. Bazilika, içerisindeki Muhammed Peygamber resminden ötürü 2002 yılında bombalanmaya çalışılmıştır. Konuya ilişkin Ian Thomson 2018 yılında *Standpoint*'teki yazısında şunları yazar: "İslâm'ın en büyük ikinci din olduğu çağdaş İtalya'da hayat daha tehlikelidir. 2002 yılında İslâmcı köktendincilerin Bologna'daki San Petronio katedralini havaya uçurma hazırlığı engellendi. Katedralin içinde Giovanni da Modena'nın azgın kaşılı, yarasa kanatlı bir şeytanın çektiği Muhammed'i cehennemde resmettiği 15'inci yüzyıldan kalma bir cehennem freski var. *Inferno*'nun 28'inci Kanto'sundan esinlenen freskin, Müslümanları Hıristiyanlıktan dönenler olarak tasvir eden Ortaçağ alegorik kitap ve şiir geleneğini sürdürüyor." (Bk. Thomson, 2018.)

yıda farklı sanatçıya ait fresk ve vitraylı pencerelere sahip *IV. Müneccimler Şapeli*¹³⁹'ne yaygın bilinen adıyla *Bolognini Şapeli*'ne yapılmıştır.¹⁴⁰ Yapımı zengin bir tüccar olan Bartolomeo Bolognini (~1350-1411) tarafından başlatılan bu aile şapelinin sol tarafında; da Modena'nın 1408-1420 yılları arasında yaptığı *Kutsal Üçlü (Trinite) Dokuz Melek Hiyerarşisi Arasında Bakire'nin Taç Giymesi, Başmelek Mikail ve Cehennem*¹⁴¹ fresk dizisi yer alır. En üst kısmında cennet ile göksel kilisedeki kutsal ve seçilmişler, alt kısımda ise lanetli ve günahkârların cezalandırıldığı cehennem betimlenmiştir.¹⁴² Her ikisinin birbirinden ayrıldığı hat üzerinde ise elinde kılıcıyla Başmelek Mikail görülür. Araf resmedilmemiştir.¹⁴³ Buffalmacco'nun cehennem freskine benzer şekilde yeraltı dünyasının hâkimi üç başlı devasa cehennem kralı Lucifer, bir yandan günahkârları yemekte bir yandan da kendi bedeninden yediklerini tahliye etmektedir. Çevresindeki bölümlerinde ise iblislerin, cehenneme atılan lanetli ve günahkâr ruhlarla işkence ettiği sahneler yer alır. Lucifer figürünün başının üzerinde sağda; kayalık bir zemin üzerinde yaşlı, beyaz sakallı, beyaz sarıklı, elleri arkadan bağlanmış, çıplak ve sırt üstü yatan bir erkek figür görülür. Boynuna dolanmış bir yılan tarafından öldürülmüş olan bu figürün başı; çift boynuzlu, kanatlı ve ayakları kuş pençesi şeklindeki bir iblis tarafından çekilmektedir ve figürün biraz altına siyah renkte, Gotik yazı karakterinde büyük harflerle "MACHOMET" yazılmıştır. Freskin sol üst kısmında, bir iblis tarafından bağırsakları çıkarılan erkek figürü ise Muhammed Peygamber'i temsil etmektedir. Biraz gerisinde kendi kesik başını tutan Bertran de Born figürü vardır. Yani da Modena'nın freskinde de Muhammed Peygamber; Dante'nin betimlemesine benzerlik göstermesi bakımından, yanında *machomet* yazan figür değil bu kısımdaki figürdür.

Resim 16: Giovanni da Modena (Giovanni di Pietro Falloppi), *Son Yargı ve Cehennem*, 1411-1412, Bolognini Şapeli, Aziz Petronio Bazilikası, Bologna, İtalya. (Tassinari, 2021)

Türk yazar Dücane Cündioğlu (1962-...) 2020 yılında yaptığı *Son Çılgılık: Averroes* başlıklı dört bölümden oluşan video dizisinde, Ernest Renan'ın hata yaptığını ve da Modena'nın freskindeki bu sarıklı figürün "sadık bir Aristotelesçi" olan İbn Rüşd

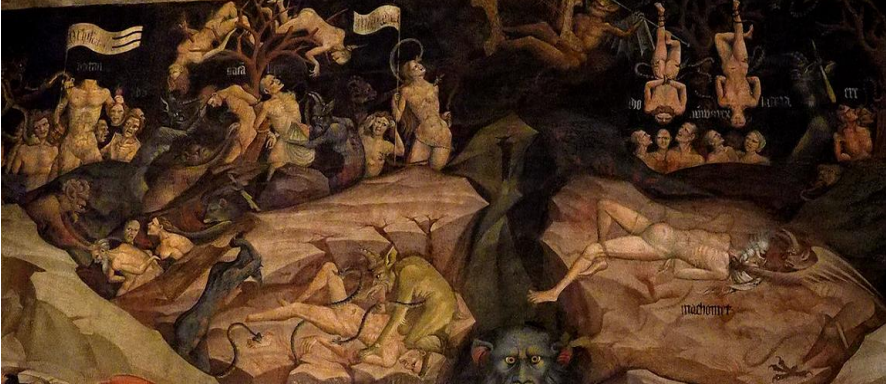
139 *IV. Cappella dei Re Magi*.

140 Basilica di San Petronio.

141 La Trinità e l'incoronazione della Vergine fra le nove gerarchie degli Angeli, l'Arcangelo Michele ed infine l'Inferno. (Bk. Basilica di San Petronio.)

142 Basilica di San Petronio.

143 Busi, 2019.

Resim 17: (Detay) Giovanni da Modena (Giovanni di Pietro Falloppi), *Son Yargı ve Cehennem*, 1411-1412, Bolognini Şapeli, Aziz Petronio Bazilikası, Bologna, İtalya. (Slices of Light, 22 Mart 2017.)

değil Muhammed Peygamber olduğunu iddia eder.¹⁴⁴ Oysa hem Buffalmocco'nun hem de da Modena'nın fresklerindeki sarıklı figürlerin, yanlarında *Machomet* yazısı olsa bile Muhammed Peygamber'i değil İbn Rüşd'ü temsilen yapılmış olma olasılığı çok daha yüksektir. Bu olasılığı; 14 ve 15'inci yüzyıllarda yapılan sarıksız ve orta yaşlarda biri gibi betimlenen Muhammed Peygamber illüstrasyonları da destekler niteliktedir.

Dante'nin Komedya'nın Purgatorio kısmında kendisinden övgü ile bahsettiği¹⁴⁵ "akranı ve arkadaş"ı¹⁴⁶ Giotto'nun¹⁴⁷ yaklaşık 1303-1305 yıllarında *Arena Şapeli* olarak da bilinen *Scrovegni Şapeli* için yaptığı Bakire Meryem ile İsa'nın hayatını gösteren bir fresk döngüsünün parçası olan *Son Yargı* freskindeki cehennem sahnesi, Buffalmacco ve da Modena'nın resmettiği cehennem sahnelerinin öncülüdür. Giotto'nun freskindeki ağaç dalına asılı ve bağırsakları dışarı çıkmış bir erkek figürü ise Judas'nın İsa'ya ihanet ettiği, sorasında üzümlük kendini astığı, baş aşağı düştüğü ve bedeninin yarıp bağırsaklarının dışarı döküldüğüne ilişkin Matta İncili¹⁴⁸ ve Elçilerin İşleri'ndeki¹⁴⁹ anlatıya benzerlik gösterdiği için Yahuda İskariyot olarak da bilinen Judas¹⁵⁰ olarak yorumlanır (Res. 18.a).

144 Cündioğlu (b), 2020, dk. 4:33.

145 Dante, Purgatorio Kanto 11'de şöyle yazar: "Cimabue resmin ustası bilirdi kendini, oysa artık ünü karardı Giotto aldı şimdi onun yerini." (Bk. Alighieri (b), 434.)

146 Vasari, 2018, 147.

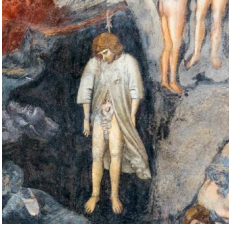
147 Giotto, Dante'nin portresini de yapmıştır. (Bk. Columbia College.)

148 Matta İncili'nde şöyle yazar: "Yahuda paraları tapınağın içine fırlatarak oradan ayrıldı, gidip kendini astı." (Bk. Kutsal Kitap, Matta 27:5.)

149 Elçilerin İşlerinde şöyle anlatılır: "Bu adam, yaptığı kötülüğün karşılığında aldığı ücretle bir tarla satın aldı. Sonra baş aşağı düştü, bedeni yarıldı ve bütün bağırsakları dışarı döküldü." (Bk. Kutsal Kitap, Elçilerin İşleri 1:18.)

150 Judas, Dante'de Ptolomea'dadır yani 9'uncu Daire'nin 4'üncü çukurundadır. Bu çukur,

Giotto, Buffalmacco ve da Modena'nın fresklerindeki cehennem bölümleri ve cezalandırma sahneleri bazı benzerlikler taşısa da Dante'nin *Inferno*'daki ifadelerine tam olarak benzemez. Her üç freskte de Ortaçağ'da yaygın olarak tasvir edilen üç başlı Lucifer¹⁵¹, cehennemin hükümdarı olarak vurgu noktasıdır ve günahkârları bir yandan bütün olarak yutmakta bir yandan da dışkılamaktır. Çevresi de günahkârlar ile onları cezalandıran iblislerle doludur. Ancak hiçbiri Dante'nin *Inferno* Kanto 34'te anlattığı buzlar içindeki "acılar ülkesi hükümdarı"¹⁵² gibi değildir. Giotto'nun freskinde, Dante'nin Cehennem'inin daireleri ve çukurları yoktur. Buffalmacco ve da Modena'nın fresklerinde ise birinde yatay diğerinde radyal bir bölümlenme vardır ve her ikisi de bağırsakları dökülmüş ve kesik başını elinde tutan figürleri sol üst köşeye yerleştirmiştir. Bu kısımlar, Dante'nin Malebolge'nin 9'uncu çukurunda anlattığı figürlere kısmî bir benzerlik gösterir (Res. 18. a, b, c, d).

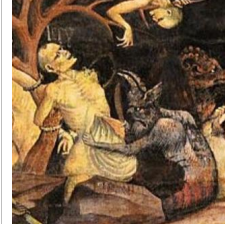
Resim 18.a: (Detay) Giotto'nun freskindeki asılmış ve bağırsakları sarkmış erkek figürü.

Resim 18.b: (Detay) Buffalmacco'nun freskindeki bağırsakları sarkmış iki erkek figürü.

Resim 18.c: (Detay) Buffalmacco'nun freskinde bir iblis tarafından bağırsakları çıkarılan erkek figürü.

Resim 18.d: (Detay) Da Modena'nın freskinde bir iblis tarafından bağırsakları çıkarılan erkek figürü.

Diğer bir husus Dante, İbn Rüşd'ü cehennemin ilk dairesi Limbus'da anlatmasına rağmen Buffalmacco ve da Modena'nın fresklerinde İbn Rüşd, kolları arkadan bağlanmış ve iblisler tarafından işkence edilen bir figür olarak tasvir edilmiştir. Millard Meiss, 1951 yılında yayımlanan *Kara Ölümünden Sonra Floransa ve Siena'da Resim Sanatı; 14'üncü Yüzyılın Ortalarında Sanat, Din ve Toplum* isimli kitabında şunları yazar:

cehennemin en dibidir ve Judas iki tanrısal otoritenin -Kilise ve İmparatorluk- hainlerinden biri olarak buradadır. (Bk. Alighieri (a), Kanto 33:115-117, 332.)

151 Ortaçağ'ın bu yaygın Lucifer figürünün prototipi, Coppo di Marcovaldo'nun (~1225--~1276), Floransa'nın San Gimignano şehrindeki San Giovanni Vaftizhanesi'ne yaptığı *Giudizio Universale* (Son Yargı) freskindeki *Inferno* (Cehennem) kısmındaki şeytan figürüdür. (Bk. Don Gianluca Busi, 2019, dk. 15:15.)

152 Dante, *Inferno* Kanto 34'ün 28-29 dizelerinde şöyle der: "Her yüzün altında iki kanat vardı, her kanat dev bir kuş kanadıydı böyle yelken bile görmemiştin denizlerde. Kanatlar tüyden yoksundu, yarasa kanadına benziyordu; çırpıkça kanatlar, üç rüzgar esiyordu: Kokytos bir baştan bir başa buz kesiyordu." 46-52'dizelerinde de şöyle der: "Acılar ülkesinin hükümdarının yarı gövdesi buzlardan dışarı yükseliyordu;" (Bk. Alighieri (a), 326-327.)

“İbn Rüşd'ün takipçilerinden oluşan bir grup, Hristiyan inancının temel ilkelerini reddetmekle suçlanır. İbn Rüşd'ün İspanyol Şapeli'nde öne çıkması, yalnızca onun genel olarak filozoflar arasındaki etkisinin büyümesine bir övgü değil aynı zamanda dini organların kendilerine de yayılan bir çatışmanın yansımasıdır. 13'üncü yüzyılda bu Arap yazar, Aristoteles üzerine yazdığı yorumlardan dolayı geniş çapta saygı görür ve Dante onu Limbo'daki iyi kafirler arasına yerleştirir (Inferno, IV, 143). Öte yandan, St. Thomas ve diğer teologlar, onun bazı fikirlerine şiddetle karşı çıktılar, onları yaratılışın ve kişisel ölümsüzlüğün inkârı olarak anladılar ve İbn Rüşd, 14. yüzyılda Dominik çevrelerinde arch-heretic [baş kafir / baş sapkın / baş heretik] oldu.”¹⁵³

Meiss'in bu ifadeleri; Dante, Inferno'da İbn Rüşd'ü Limbus'da betimlemişken neden bu fresklerde cezalandırılan bir ruh gibi resmedildiği sorusuna da açıklama getirmektedir. İbn Rüşd'ün 14'üncü yüzyılın ortalarına doğru baş heretik olarak görülmesi neticesinde fresklerde de cehennemde gösterilen bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

III.c. Çizim ve Baskiresimler

Rönesans'tan günümüze Dante'nin Inferno'su için yapılan ve Muhammed Peygamber'in temsillerini içeren illüstrasyon örneklerini; *Sandro Botticelli, Federico Zuccari, Joannes Stradanus*¹⁵⁴, *William Blake, Francesco Scaramuzza, Bartolomeo Pinelli, Gustavo Doré, Amos Nattini, Salvador Dali, Robert Rauschenberg, Barry Moser*¹⁵⁵, *Renato Guttuso, Ronald Leroy Kowalke, Tom Phillips, Lorenzo Mattotti ve Michael Mazur*'a ait çizim ve baskiresimlerde görebiliriz. Sanatçıların çalışmalarında; sangin, füzen, grafit, gümüş kalem ve suluboyanın yanı sıra metal baskı, taşbaskı, serigrafi gibi çeşitli özgün baskiresim tekniklerini de kullandıkları görülür. Orijinal çizim veya baskiresimlerin kullanıldığı kitaplar yapılsa da genellikle bunların metal, ahşap vb. baskı çeşitleri ile çoğaltılmış kopyaları Dante metinleriyle birlikte matbaada basılmıştır.

Komedy'nin 1450'lerde matbaanın ortaya çıkmasıyla ilk matbaa baskının ortaya çıkması uzun sürmez. İlk resimli baskılar 1481'de Floransa'da ve 1487'de İtalya'nın kuzeyinde Brescia'da basılır. İlk zamanlarda, metne eşlik edecek resim için sayfada boşluk bırakılır ve elle yapılan resimler bu kısımlara yapıştırılır.¹⁵⁶ Daha sonraları ise orijinal çizim veya baskiresimlerin matbaada basmaya uygun şekilde çoğaltmaları yapılır.

153 Meiss, 1951, 201.

154 İtalya'da yaşayan ve farklı farklı isimlerle tanınan Flaman sanatçı, çoğunlukla Joannes Stradanus olarak bilinir. Sanatçının diğer isimleri şöyledir: Jan van der Straet, Jan van der Straet, Giovanni della Strada, Giovanni Statensis, Giovanni Stradano, Joannes Stradanus, Johannes Stradanus, Jan van der Straeten, Jan van der Straet. [Bk. The British Museum, (b).]

155 Barry Moser, Ulusal Tasarım Akademisi'nin bir üyesidir ve Rhode Island Tasarım Okulu Fakültesi'nde görev yapmaktadır. (Bk. Truman State University The Missouri Folklore Society.)

156 Cornell University Library (b), 2021.

Freskler de gravür yoluyla çoğaltılıp basılır. Bunlardan biri; Pisa Anıtsal Mezarlığı'ndaki Buffalmacco'ya atfolunan Cehennem freskinin gravür kopyasıdır. Erken Rönesans sanatçılarından Sandro Botticelli'nin (1444/1445-1510) Buffalmacco'ya atfolunan Campo Santo'daki *Cehennem* freskinden yaptığı kopyanın anonim ustalar tarafından gravür tekniği ile sayısız çoğaltması yapılır (Res. 19, 20, 21, 22). Sol üst köşesinde; *Bu, Pisa Campo Santo'daki Cehennem'dir* anlamına gelen “QVESTO+ELINFERNO+DEL+CHAPOSAN+TO+DIPISA+” yazısı yer alan bu illüstrasyonda Muhammed Peygamber'i temsil eden figür de hemen bu yazının altındadır. Aynı illüstrasyonun versiyonlarını; Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi'nde¹⁵⁷, Cleveland Sanat Müzesi'nde¹⁵⁸, Metropolitan Sanat Müzesi'nde¹⁵⁹ ve Virginia Sanat Üniversitesi Fralin Müzesi'nde¹⁶⁰ görebiliriz.

Yukarıda anlatılan illüstrasyonun epey değiştirilmiş başka bir versiyonunu ise Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki yaklaşık 1460-80 yıllarına tarihlenen bir illüstrasyonda görürüz. 30 x 21,5 cm ebadındaki kağıt üzerine basılan ahşap baskıresmin sol üst kısımdaki Muhammed Peygamber figürünün başına bir taç eklendiği görülür. Hemen altında İbn Rüşd figürü vardır ve ikisinin arasına da dikey olarak büyük harflerle “MAOMETTO” yazılmıştır.¹⁶¹

Botticelli, Komedyanın o güne değin yapılanlar arasında en kapsamlı resim serisini yapan kişidir. Komedyayı görselleştirmek için farklı yıllarda iki set tasarlar: İlk set, İtalyan hümanist Cristoforo Landino'nun (1424-1498) 1481 yılında yazdığı Komedyaya üzerine yorumları içindir. Kitapta metne eşlik eden ve çoğu Inferno'yu tasvir eden Botticelli'nin on dokuz çizimi vardır.¹⁶² Çizimlerin matbaada basılabilmesi için gravürleri de yapılır ve kitap ilk olarak 1481 yılında Niccolò di Lorenzo della Magna tarafından Floransa'da *La commedia* adıyla basılır.¹⁶³ Kitaba yüz gravür eklenmesi düşünülerek sayfalarda boş alanlar bırakılır ancak sadece on dokuz gravür üretilir. Bu gravürler ise İtalyan gravür ustası Baccio Baldini'ye (1436-1487) atfolunmaktadır.¹⁶⁴ Botticelli'nin, hazırladığı ikinci set ise Komedyanın tam metin illüstrasyonlarını yaptırmak isteyen Lorenzo Pierfrancesco de' Medici'nin (1463-1503) 1482 yılında sipariş ettiği settir. Sanatçının Floransa'da 1490 yılına kadar parşömen üzerine gümüş kalemle yaptığı orijinal çizimleri, 27 x 63 cm ebatlarında 184 sayfalık parşömen üzerine elyazması bir kitabın içine yer alır.¹⁶⁵ Bu elyazması, uzun süre kayıptır ancak 19'uncu yüzyılda Hamilton Dükü'nün ko-

157 Princeton University Art Museum (b).

158 The Cleveland Museum of Art, 2006.

159 The Metropolitan Museum of Art (b).

160 The Fralin Museum of Art University of Virginia.

161 The Metropolitan Museum of Art (c).

162 Cheney, 2016, 490.

163 Cheney, 2016, 490.

164 Bonhamps, 2010.

165 Kitabın Vatikan ve Berlin'deki nüshalarından *Divina Commedia Illustrata da Sandro Botticelli ve Dantes Divina Commedia mit den Illustrationen von Sandro Botticelli* isimleriyle kısmi olarak röprodüksiyon ve tıpkıbasımı yapılmıştır. (Bk. Facsimile Finder.)

Resim 19: Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi'nde yer alan bu kopya, 1480-1500 yılları arasında anonim İtalyan bir usta tarafından 22,6 x 28,4 cm ölçülerinde yapılmış bir gravürdür: *Inferno, after the Fresco in the Camposanto of Pisa (Cehennem, Pisa Campo Santo'daki freskten sonra)*. [Princeton University Art Museum (b).] **Resim 20:** Cleveland Sanat Müzesi'nde yer alan bu kopya, 15'inci yüzyılda anonim İtalyan bir usta tarafından yapılmış bir gravürdür: *The Inferno According to Dante, after the Fresco in the Campo Santo at Pisa (Dante'ye göre Cehennem, Pisa'daki Campo Santo'daki Freskten sonra)*. [The Cleveland Museum of Art, 2006.] **Resim 21:** Metropolitan Müzesi'nde yer alan bu kopya yak. 1470-1480, yılları arasında anonim İtalyan bir usta tarafından 22,5 x 28,5 cm ebadında metal plakaya yapılmış ve 24,3 x 30 cm ölçülerindeki kağıda basılan bir gravürdür: *The Inferno according to Dante, after the Last Judgement fresco in the Campo Santo, Pisa (Dante'ye göre Cehennem, Pisa Campo Santo'daki Son Yargı freskinden sonra)*. [The Metropolitan Museum of Art (b).] **Resim 22:** Virginia Sanat Üniversitesi Fralin Müzesi'nde yer alan bu kopya yak. 1480-1500 yılları arasında anonim İtalyan bir usta tarafından yapılmış bir gravürdür: *The Inferno after the fresco in the Camposanto Monumentale in Pisa (Cehennem, Pisa'daki Camposanto Monumentale'deki freskten sonra)*. [The Fralin Museum of Art University of Virginia.]

Resim 23: Anonim İtalyan usta/lar, *The Inferno according to Dante, after the Last Judgment fresco in the Campo Santo, Pisa (Dante'ye göre Cehennem, Pisa, Campo Santo'daki Son Yargı freskinden sonra)*, Yak.1460-80, Floransa, İtalya, Sayfa ölçüsü: 30 x 21,5 cm, Metropolitan Sanat Müzesi, New York, ABD. [The Metropolitan Museum of Art, (c).] Resim 24 Res. 23'ten detay.

leksiyonunda yeniden ortaya çıkar. 1882 yılında, çizimlerden seksen beşi, Berlin Baskılar ve Çizimler Müzesi olarak da bilinen Kupferstichkabinett'in koleksiyonuna eklenir.¹⁶⁶ İsveç Kraliçesi Christina'nın mülkiyetinde olan diğer çizimler, kraliçenin 1686 yılındaki ölümü üzerine Papa VIII. Alexander tarafından ünlü Cehennem Haritası'yla birlikte satın alınarak Vatikan Kütüphanesi koleksiyonuna eklenir.¹⁶⁷ Tüm çizimler, belirli sergiler ve silesiyle yeniden bir araya getirilse de halen kendi koleksiyonlarında kalmaya devam etmektedir.¹⁶⁸ Botticelli'nin ikinci seti, en iddialı sanatsal çabası olsa da ne yazık ki projeyi tamamlayamaz, çizimlerinin çoğu yarım kalır. Günümüze ulaşan doksan iki çiziminden sadece dördünü tamamlamıştır.¹⁶⁹ Yarım kalan çizimler arasındaki sahnelerden biri Kanto 28'e ait eskizdir.¹⁷⁰ Eskizde sadece figürlerin kontur çizimleri olsa da hem Muhammed Peygamber'i hem de Halife Ali'yi temsil eden figürleri tanımak mümkündür (Res. 25).

Resim 25: Sandro Botticelli, *Illustration du Chant XXVIII de l'Enfer de la Divine Comédie de Dante*, (Dante'nin İlahi Komedya'sından Cehennem Kanto 28'in İllüstrasyonu), Yak. 1480, Parşömen üzerine gümüş uçlu kalem, Kupferstichkabinett, Berlin, Almanya. [L'Agence Photo RMN Grand Palais (b).] Resim 25a (Detay).

Anonim İtalyan ustalar tarafından yapılan ve ahşap oyma baskı tekniği ile çoğaltılarak basılan illüstrasyonların çeşitli versiyonları, farklı yıllarda basılan Dante'nin dizelerine veya Dante yorumlarına eşlik eder. Bunlardan biri; 1487 yılında Brescia'da Boninus de Boninis tarafından yayımlanan Cristoforo Landino'nun Dante yorumlarını içeren *La Commedia*'dir. Figürlerin sadece çizgisel olarak betimlendiği Kanto 28'e ait iki sahneyi üst üste gösteren dikey dikdörtgen ahşap baskı illüstrasyonda Muhammed Peygamber'in ve Bertran de Born'un Dante ve Vergilius ile karşılaştıkları anlar resmedilmiştir (Res. 26). Birer nüshası Yale Üniversitesi Kütüphanesi Beinecke Nadir Kitap ve Elyazması Kitaplığı'nda¹⁷¹ ve Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması

166 Facsimile Finder.

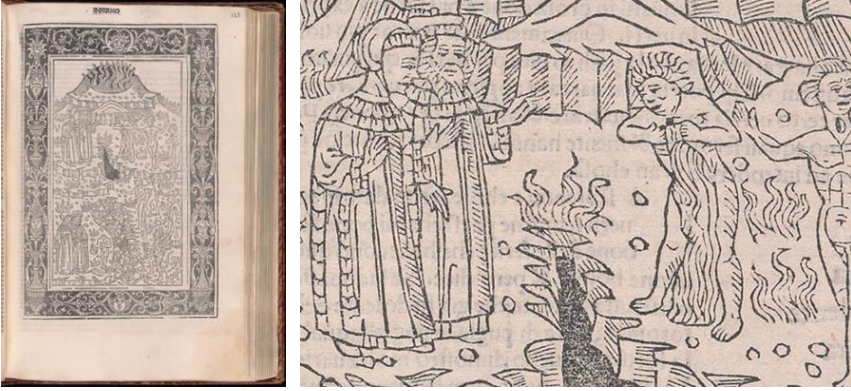
167 Facsimile Finder.

168 Facsimile Finder.

169 Cheney, 2016, 496.

170 L'Agence Photo RMN Grand Palais (b).

171 Yale University Library.

Resim 26: Inferno Canto XXVIII, Ahşap baskı illüstrasyon, *La commedia* [Cristoforo Landino'nun Yorumuyla], Yayımcı: Boninus de Boninis, Basım yeri ve yılı: Brescia, İtalya, 31 Mayıs 1487, Sayfa: 123r, Yale Üniversitesi Kütüphanesi Beinecke Nadir Kitap ve Elyazması Kitaplığı, Connecticut, ABD. (Yale University Library.) Resim 26a (Detay).

Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu'nda¹⁷² muhafaza edilen *La commedia* / [with commentary by Cristoforo Landino] isimli kitaplarda bu illüstrasyonu görebiliriz.

Muhammed Peygamber figürünü görebileceğimiz başka bir ahşap baskı örneği basit çizgisel bir üslupla siyah mürekkeple basılan kareye yakın bir illüstrasyondur. Peygamber ve Bertran de Born'un Dante ve Vergilius'le karşılaştıkları anlara ait iki sahne bir arada betimlenmiştir. Peygamber'i temsil eden figürün başının üst kısmına büyük harflerle "MAVMETH", Dante ile Vergilius figürlerine de sadece "D" ve "V" harfleri yazar. Bu illüstrasyonun yaklaşık sekiz santimetre ölçülerinde ufak farklılıklar gösteren kopyaları farklı yıllarda basılan kitaplarda kullanılır. Yani aynı kompozisyon aynıdır sadece figürlerde küçük değişiklikler yapılmış ve illüstrasyonlar farklı ölçülerde çoğaltılır (Res. 27, 28, 29, 30). Bunlar, Komedy dizeleriyle birlikte ya da Dante monografisi ve Komedy hakkındaki yorum kitaplarında açıklayıcı görseller olarak kullanılmıştır.

Diğer örnek ise 1512 yılında Venedik'te yayımlanan *Opere del divino poeta Danthe con suoi comenti*¹⁷³ (İlahi Şair Dante'nin Yorumlarıyla Birlikte Eserleri) isimli kitapta yer alır. İtalyan bir anonim usta tarafından yapılmış Kanto 28'e ait iki sahnenin bir arada olduğu kare şeklindeki ahşap baskı illüstrasyonun üst kısmında Muhammed Peygamber'i temsilen çizilen figür yer alır. Sol yanına dikey olarak büyük harflerle "MAVMET" (M harfinin sağ çizgisi siliktir) yazılmıştır. Bir tepe üzerinde görülen Dante ile Vergilius figürlerinin başlarının yanına ise "D" ve "V" harfleri eklenmiştir. Detaysız çizgisel bir üslubun ve soldan gelen ışığın kullanıldığı illüstrasyonun alt kısmındaki sahne ise Bertran de Born'un şairlerle konuştuğu Kanto 28'e ait diğer bir sahnedir (Res. 31 ve 32).

172 Artstor (a).

173 Artstor (e).

Resim 27: *Inferno Canto XXVIII*, Ahşap baskı illüstrasyon ölçüsü: 6,95 x 6,93 cm, *La commedia*, Yayımcı: Bernardinus Benalius ve Matteo Capcasa, Basım yeri ve yılı: Venedik, İtalya, 1491, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (b).] **Resim 28:** *Inferno Canto XXVIII*, Ahşap baskı illüstrasyon ölçüsü: 8,73 x 8,97 cm, *La commedia*, Yayımcı: Per Piero de Zuanne di Quarengii da Palazago Bergamasco, Basım yeri ve yılı: Venedik, İtalya, 1497, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (c).] **Resim 29:** *Inferno Canto XXVIII*, Ahşap baskı illüstrasyon ölçüsü: 7,32 x 6,9 cm, *Dante Alighieri fiorentino historiado* (Floransalı Dante Alighieri'nin tarihi), Yazarlar: Dante Alighieri, Cristoforo Landino, Pietro da Figino, Bartolomeo Zani, Yayımcı: Bartholomeo de Zanni da Portese, Basım yeri ve yılı: Venedik, İtalya, 1507, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (d).] **Resim 30:** Danthe alighieri fiorentino (Floransalı Dante alighieri) [Cristoforo Landino'nun yorumları ile], *Inferno Canto XXVIII*, Yayımcı: Per Piero de Zuanne di Quarengii da Palazago Bergamasco, Basım yeri ve yılı: Venedik, İtalya, 11 Ekim 1497 Stanford Üniversitesi Kütüphaneleri, Stanford, California, ABD. (Stanford University Libraries, 2018.)

Resim 31: *Opere Del Divino Poeta Danthe: Con Svoi Comenti: Recorreci Et Con Ogn Diligentia Novamente In Littera Cvrsiva Impresse*, İllüstrasyon ölçüsü: 6,16 x 6,31 cm, Yayımcı: Bernardino Stagnino de Trino de Monferra, Basım yeri ve yılı: Venedik, İtalya, 1512. (Google Books.)

Resim 32: Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (e).]

16'ncı yüzyıl Rönesans sanatçısı Federico Zuccari (1540-1609) İspanya'da kaldığı 1586-1588 yıllarında Komedy için kurşun kalem, mürekkep, sangin ve füzen kullanarak yirmi sekizi Inferno, kırk dokuzu Purgatorio ve on biri Paradiso için toplam seksen sekiz çizim yapar.¹⁷⁴ Zuccari'nin Inferno için yaptığı yaklaşık 44 x 59 cm ebatlarındaki çizimleri, 17'nci yüzyılda Dante'nin dizelerine uygun olacak şekilde ciltlenir.¹⁷⁵ 2021 yılında İtalya'da Uffizi Galerisi'nde düzenlenen ve çevrimiçi gösterimi de yapılan sergi sayesinde ulaşabildiğimiz Zuccari'nin nadiren sergilenen¹⁷⁶ bu eskiz serisi sergisinin giriş yazısını yazan Uffizi'nin direktörü Eike D. Schmidt; Zuccari'nin çizimlerini hayatı boyunca yanında tuttuğu, çizimlerin sanatçının ölümünden sonra envantere listelendiği, muhtemelen Bracciano Dükü'nün kitap ciltlemelerinden sorumlu olan oğlu Vicinio II Orsini tarafından satın alındığı ve 1738 yılında da Anna Maria Lucia Medici'nin bağışıyla Uffizi Galerisi Koleksiyonu'na dahil edildiği bilgisini vermektedir.¹⁷⁷ Schmidt ayrıca "Şimdiye kadar bu güzel çizimler yalnızca birkaç bilim insanı tarafından görüldü ve halka yalnızca iki kez ve kısmen gösterildi."¹⁷⁸ demekte ve eklemektedir: "Artık, didaktik-bilimsel bir yorumla birlikte tam olarak yayımlandılar ve [01 Ocak 2021]'den itibaren ücretsiz olarak erişilebilir olacaklar."¹⁷⁹ Eskiz serisinde Zuccari; Inferno'nun Kanto 26, 27 ve 28'ini bir arada betimlemiştir. Kanto 28'e ait sahne ise çizimin en sağındadır. Burada; büyük harflerle yazılmış "SEMINATORI DI SCANDALI DI SCISME" yazan bir levha, levhanın hemen altında da "9" rakamı görülür (Res. 33). Kanto 28'de anlatılan çoğu figürün yer aldığı bu çizimde Zuccari; Dante ve Vergilius dahil tüm figürlerde kırmızı-turuncuyu, kayalıklı mekânda ise gri değerlerini kullanmıştır.

Diğer bir örnek; 1587 yılında gezgin Flaman ressam Joannes Stradanus¹⁸⁰(1523-1605) tarafından yapılan ve sığ bir çukur içindeki günahkârları temsilen çizilmiş dokuz çıplak erkek figürünün yer aldığı illüstrasyondur (Res. 34). Günümüzde Floransa kentindeki *Medicea Laurenziana Kütüphanesi*'nde¹⁸¹ bir nüshası bulunan bu kitapta yer alan illüstrasyonda; Muhammed Peygamber'i temsil eden figür, arka plandaki bir köprü üzerinde duran Dante ve Vergilius ile konuşmaktadır. Rengin az, koyu değerle-

174 2021 yılında, Dante'nin ölümünün 700'üncü yıldönümü için İtalya'da düzenlenen etkinliklerden biri; Floransa'da Uffizi Sanat Galerisi'nde çevrimiçi sergi olarak düzenlenen *Dante Isotoriato. Inferno La Divina Commedia illustrata da Federico Zuccari* (Elyazmalarında Dante Resimleri. Federico Zuccari Tarafından Resmedilen İlahi Komedy'nin Cehennem'i) isimli sergidir. (Bk. Le Gallerie Degli Uffizi, 2021.)

175 Fratini (a), 2021.

176 Giuffrida, 2021.

177 Schmidt, 2021.

178 Aktaran: Giuffrida, 2021.

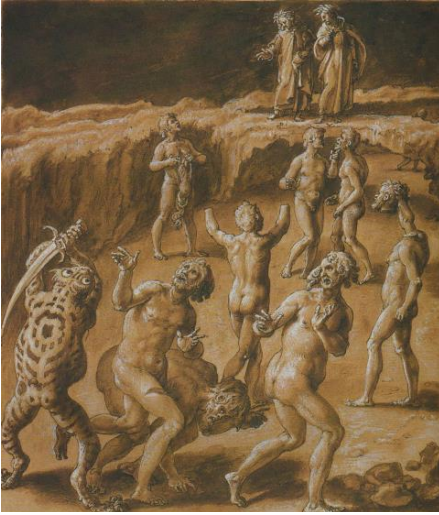
179 Aktaran: Giuffrida, 2021.

180 Çoğunlukla Joannes Stradanus olarak bilinen Flaman sanatçının diğer isimleri şöyledir: Jan van der Straet, Jan van der Straet, Giovanni della Strada, Giovanni Statenensis, Giovanni Stradano, Joannes Stradanus, Johannes Stradanus, Jan van der Straeten, Jan van der Straet. [Bk. The British Museum (b).]

181 Biblioteca Medicea Laurenziana.

Resim 33: Federico Zuccari, *Inferno Canti XXVI-XXVIII (Cehennem, Kanto 26-28)*, 1508, Kâğıt üzerine sangin ve füzün, Yak. 44 x 59 cm, Uffizi Sanat Galerisi Çizimler ve Baskılar Bölümü, Floransa, İtalya. (Le Gallerie degli Uffizi.) Resim 33a (Detay).

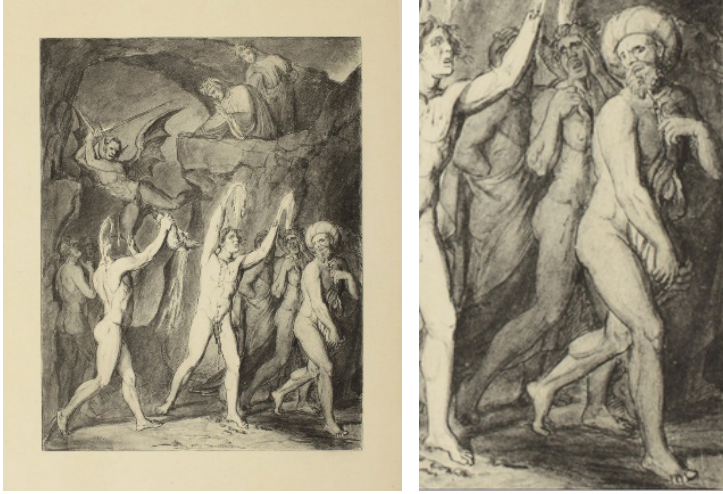

Resim 34: Johannes Stradanus (Jan van der Straet), *Illustrations of Dante's Inferno: Canto 28 (Dante'nin Cehennemi'nin İllüstrasyonları: Kanto 28)*, 1587, Laurentian Medicean Kütüphanesi, Floransa, İtalya. [The National Gallery of Victoria (NGV) (b).] Resim 34a (Detay).

rin fazla olduğu ve figürlerde beyaz boya ile aydınlatmanın kullanıldığı çizimde, ön planda solda, izleyiciye sırtı dönük iki eliyle tuttuğu kılıcını havaya kaldırmış kurbağavari grotesk figür ise bir ceza uygulayıcısıdır. Bu kitabın, 1892 yılında orjinalinden fototiple Londra'da çoğaltılan nüshası ise Hollanda'nın Amsterdam kentindeki *Rijksmuseum Araştırma Kütüphanesi*'ndedir.¹⁸²

182 De Rijksmuseum Research Library.

Avusturyalı ressam Joseph Anton Koch'un (1768-1839) Inferno Kanto 28'i gösteren gravürü, aslında İtalyan sanatçı Giovanni Andrea Ghirardoni'den (?-1628) bir kopyadır¹⁸³ (Res. 35). Koch'un gravürü, 1904 yılında G. Galla tarafından İtalya Valdarno'da yayımlanan *Iconografia dantesca del pittore Giuseppe Antonio Koch* (Ressam Giuseppe Antonio Koch'un Resimleriyle Dante İkonografisi) isimli kitapta yer alır. Bu kitabın diğer bir kopyası ise Fiske Dante Koleksiyonu'ndadır.¹⁸⁴ Çizgisel ve gölgesel üslupla yapılmış monokrom gravürünün üst kısmında iki şair kayalık tepeden eğilmiş aşağıya bakmaktadır. Aşağıda günahkarları temsil eden figürlerin arasında yer alan başında sarık olan en sağda ön plandaki figür ise Muhammed Peygamber'i temsil eder. Hemen arkasında Halife Ali figürü vardır. Geri planda solda da yarasa benzer büyük kanatları olan ve elindeki kılıcı havaya kaldırmış ceza uygulayıcısı bir iblis figürü görülür.

Resim 35: Joseph Anton Koch, (Giovanni Andrea Ghirardoni'den kopya), *Iconografia dantesca del pittore Giuseppe Antonio Koch* (Dante İkonografisi Ressam Giuseppe Antonio Koch'un Resimleriyle), 1904, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor, (i).] Resim 35a (Detay).

İtalyan gravür ustası Carlo Lasinio (1759-1838) Campo Santo'nun Napolyon savaşlarının yıkıcı etkileri nedeniyle tehdit altında olmasından dolayı 1807 yılındaki konservasyon esnasında fresklerin kaydı için buradaki fresklerin büyük gravür reproduksiyonlarını yapar. Yaptığı kırk gravür arasında Buffalmacco'nun Campo Santo'daki Cehennem freskinin gravürü de vardır.¹⁸⁵ Gravürler 1812 yılında bir kitap

183 Artstor (i).

184 Artstor (i).

185 White, 1993.

olarak *Pittura a fresco del Campo Santo di Pisa* adıyla Floransa’da basılır Bir örneği, günümüzde Pisa Üniversitesi Kütüphanesi’nde muhafaza edilen kitaptaki Lasinio’nun gravürleri, II. Dünya Savaşı esnasında bombalama¹⁸⁶ sonucu ağır hasar gören fresklerin önemli bir kaydı olur. Gravürler, 18’inci yüzyıl oymacılarının yumuşak tonal etkilerine tepki olarak “19’uncu yüzyılın başlarında popüler olan keskin bir şekilde tanımlanmış anahat stilindedir” ve “19. yüzyıl Avrupa sanatında özellikle Britanya’daki Ön-Raffaellocular üzerinde çok etkili olur.”¹⁸⁷

İtalyan baskı ustası Gian Giacomo Macchiavelli’nin (1756-1811) Komedyaya için hazırladığı seksen dokuz gravürü, 1819 yılında Gamberini e Parmeggiani tarafından Bologna’da 31,5 x 23 cm ölçülerinde yayımlanan ve bir nüshası Cornell Üniversitesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu’nda muhafaza edilen *La Divina Commedia di Dante Alighieri con Tavole in Rame* (Bakır Gravürlerle Dante Alighieri’nin İlahi Komedyası) kitabında yer alır.¹⁸⁸ Kanto 28’e ait 12,27 x 15,1 cm ebadındaki illüstrasyonun altında solda “G.M.F. 180 6.”, sağda “D.¹⁶ Inf. CXXVII V.31” ve orta kısımda da iki sütun halinde Inferno Kanto 28’in 31-36’ncı dizeler yazar:

“vedi come storpiato è Maometto:

Dinanzi a me sen’ vâ piangendo Ali

Fesso nel volto dal mento al ciuffetto:

E tutti li altri, che tu vedi qui

Seminator di scandalo e di scisma

Fur vivi: e però son fessi così.”¹⁸⁹

Siyah-beyaz bu baskının ön planında çizgisel üslupla yapılmış beş erkek figürden dördü farklı pozlarda ayaktaiken Muhammed Peygamber’i temsilen çizilmiş olan figür bir kayanın üzerinde yatar halde betimlenmiştir (Res. 36). Ayaktaki figürlerden en sağdaki ise bir eliyle yüzünü kapatan Halife Ali figürüdür. Vergilius ile Dante geri planda ayakta onları izler. Tüm figürlerine eşlik eden mekan; çizgi yoğunluğu ile koyulaştırılmış, figürler ise gölgeleme yapılmadan beyaz olarak bırakılmıştır.

1750’lerde İngiltere’de sanat tarihçisi Horace Walpole (1717-1797) ve Fransa’da yazar ve filozof Voltaire’in (1694-1778) “aslında on üçüncü yüzyılın büyük

186 İkinci Dünya Savaşı sırasında 27 Temmuz 1944 yılında patlayan el bombasından ötürü çıkan yangın, Campo Santo’daki çok sayıda mermer heykel ve freske zarar vermiştir. Zarar gören freskler için 2009 yılında başlatılan ve Antonio Paolucci’nin başkanlığında sürdürülen restorasyon ve konservasyon projesi 2018 yılında tamamlanır. Yerlerinden çıkarılarak restore edilen freskler, ultra-modern termo ısıtılmalı desteklerle yerine yerleştirilir. Projede, Anıtsal Mezarlık’taki Buffalmacco’nun üç sahneden oluşan fresk serisi de yer alır. (Bk. Opera della Primaziale Pisana (b), 2018.) Freskoların restorasyon sonrası Pisa Anıtsal Mezarlığı’na yerleştirilmesine ilişkin video için (Bk. Dotti, (a). 2017.)

187 Project Bonesprit, 2013.

188 Artstor (j).

189 Artstor (j).

Resim 36: Gian Giacomo Macchiavelli, Kanto 28, Bakır levha gravür, 12,27 x 15,1 cm, Basıldığı kitap: *La Divina Commedia di Dante Alighieri con Tavole in Rame*, Yayımcı: Gamberini e Parmeggiani, İtalya, Bologna, 1819. [Artstor, (j).]

şiiirini eleştirel olarak küçümsediklerini¹⁹⁰ dile getirmelerinin ardından “Dante kültüründe güçlü bir düşüş”¹⁹¹ olur. İngiliz sanatçı William Blake’in (1757-1827) Komedyaya için yaptığı suluboya çizimleri ise Dante’nin yeniden yaygın olarak tanınır hale geldiği, çeviri ve eleştirel olarak tekrardan değerlendirildiği bir zamanda yapılır. Komedyanın illüstrasyonları Blake’e; yaşamının son yıllarındaki arkadaşı, hamisi ve meslektaşı John Linnell¹⁹² (1792-1882) tarafından 1824 yılında sipariş edilir.¹⁹³ 1824-1827 yılları arasında Blake, çeşitli tamamlama aşamalarında olan toplam yüz iki suluboya çizim yapar. Henry Francis Cary’nin (1772-1844) İlahi Komedyanın İngilizceye ilk tam çevirisi 1814 yılında yayınlanır. Inferno pasajları ön planda iken bu çevirinin yayımlanmasının ardından 1820’lerde Purgatorio ve Paradiso pasajları ön plana çıkmaya başlar. Cary’nin çevirisinin bir kopyası Blake’de de vardır ve Blake, orijinalini de okuyabilmek için kedi kendine İtalyanca öğrenir.¹⁹⁴ Komedyaya için yaptığı tüm illüstrasyonlarında anlatı sürekliliğini sağlama yollarından biri olarak “Dante’yi, deneyimi ifade eden kırmızı, Vergilius’i ise ruhu ifade eden mavi kıyafetlerle”¹⁹⁵ gösterir. Ressam ve heykeltıraş John Flaxman (1755-1826) bu serinin baskılarını yapmayı amaçlar ancak sadece yedi baskı plakasını kısmen

190 Roylance, 1970.

191 Roylance, 1970.

192 Ulusal Portre Galerisi, Linnell ve Blake’in aralarındaki ilişki üzerine şu bilgileri vermektedir: “Linnell, William Blake ile 1818’de tanıştı. Yaş farkına rağmen -Linnell 26 ve Blake 61 yaşındaydı- sanatçılar, güçlü muhalif dinî inançları da dahil olmak üzere çok ortak noktaları olduğunu keşfettiler. Sanatsal tarzları çok farklıydı, ancak birbirlerinin çalışmalarına hayran kaldılar ve genellikle birlikte çizim yaptılar. Linnell, Blake’i hem finansal hem de sanatsal olarak destekledi, birkaç sanat eseri satın aldı ve *Book of Job* ve *Virgil’s Eclogues*’u için gravür illüstrasyonlar yapmakla görevlendirdi.” (Bk. National Portrait Gallery.)

193 The National Gallery of Victoria (NGV) (a).

194 The National Gallery of Victoria (NGV) (a).

195 The National Gallery of Victoria (NGV) (a).

Resim 37: William Blake, *The Schismatics and Sowers of Discord: Mahomet (Şizmatikler ve Ayrılık Ekenler: Muhammed)*, 1820, Kâğıt üzerine grafit kalem, mürekkepli kalem ve suluboya, 37,3 x 52,7 cm, Victoria Ulusal Galerisi, Melbourne, Avustralya. [The National Gallery of Victoria (NGV) (b).]

tamamlar. Blake'in hiç tamamlanmayan suluboya illüstrasyonları *Art Fund*¹⁹⁶ tarafından çeşitli müzelere dağıtılır.¹⁹⁷ Kanto 28 için yaptığı sahnede Blake, Muhammed Peygamber figürünü iri yarı, yaşlı ancak kaslı ve güçlü, uzun beyaz saçları ve sakallarıyla Zeusvari bir figür gibi betimlemiştir (Res. 37). Bir yanında Halife Ali diğer yanında Dante ve Vergilius figürleri vardır. Resmin sağında da bir Yunan heykeli gibi duran kanatlı ve elindeki kılıcı havaya kaldırmış ceza uygulayıcısı görülür.

Başka bir örneği, İtalyan sanatçı Bartolomeo Pinelli'nin (1781-1835) 1825 yılında yaptığı 27,4 x 35,5 cm ebatlarındaki siyah-beyaz bir asit oyma baskısında görürüz¹⁹⁸ (Res. 38). Günümüzde San Francisco Güzel Sanatlar Müzeleri'nde bir örneği bulunan bu baskiresim için müzenin web sayfasında; "Dante'nin *Inferno*'sundan Kanto 28, Plaka 55"¹⁹⁹ ve "Arkalarındaki iblis tarafından kafası ve göğsü kesilmiş iki erkek figür."²⁰⁰ bilgileri yazar ancak figürlerin kimleri temsil ettiğine dair herhangi bir açıklama verilmemiştir. Yazılmamış olsa da el yapımı kağıt üzerine siyah mürekkeple basılan bu gravürün altındaki yazılardan kim oldukları anlaşılabilir. Solda; gravürü tasarlayan ve yapan sanatçının soyadı yazmaktadır: "Pinelli inv. e inc."²⁰¹ Orta kısımda; "Ben onun

196 *Art Found.* (Sanat Fonu), İngiltere, Galler ve İskoçya'da kayıtlı bir yardım kuruluşu olan *The National Art Collections Fund* (Ulusal Sanat Koleksiyonları Fonu)'nun işletme adıdır.

197 Pearl.

198 Fine Arts Museums of San Francisco.

199 "Canto XXVIII, pl. 55 from *L'Inferno di Dante*" (Bk. Fine Arts Museums of San Francisco.)

200 "A man's head and chest have been split open by the demon behind him." (Bk. Fine Arts Museums of San Francisco.)

201 "inv. e inc." ifadesi İtalyanca *inventore* ve *incisione* kelimelerinin kısaltmasıdır. İllüstrasyonu tasarlayan ve gravürünü yapan kişi anlamında kısaltma olarak yazılmıştır.

görüşüne kapılmışken bana baktı ve elleriyle göğsünü parçalayarak şöyle dedi: Bakın nasıl da parçalıyorum” anlamına gelen Inferno Kanto 28'in 28, 29 ve 30'uncu dizeleri ile kanto numarası yazar: “Mentre che tutto in lui veder m'attacco, Guardommi, e con le man s'aperse il petto, Dicendo, “Or vedi, com'io mi dilacco” “Canto XXVIII Inf.o di Dante.” Sağda da “Roma 1825” diye baskının yapım yeri ve yılı yazmaktadır. İllüstrasyonda; dehliz veya bir köprü'nün altı gibi çizilen mekânda profilden gördüğümüz bir ayağı önde diğeri arkada ayakta duran Muhammed Peygamber'i temsil eden figür; orta yaşlarda, tepesinde bir tutam bağlanmış saç, gür bıyığı ve ikiye yana ayrılmış sakallarıyla kaslı ve güçlü biri gibi betimlenmiştir. Hemen solunda iki eliyle yüzünü kapatarak yürüyen Halife Ali figürü yer alır.

Resim 38: Bartolomeo Pinelli,
Canto XXVIII, pl. 55 from
L'Inferno di Dante (Dante'nin
Cehennem'inden Kanto 28, Plaka
55), 1825, Asit oyma baskıresim,
27,4 x 35,5 cm, San Francisco
Güzel Sanatlar Müzeleri, ABD.
(Fine Arts Museums of San
Francisco.)

İtalyan ressam Francesco Scaramuzza'nın (1803-1886) asit oyma baskı tekniği ile yaptığı ve Muhammed Peygamber'i temsil eden bir figürün olduğu illüstrasyonu, yaklaşık 1840'larda G. Simona tarafından İsviçre'nin Locarno şehrindeki bir matbaada *Illustrazioni sulla Divina commedia di Dante* (Dante'nin İlahi Komedyası üzerine İllüstrasyonlar) ismiyle monokrom olarak basılır.²⁰² Bir nüshası Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu'ndadır.²⁰³ Kanto 28'e ait olan ve altında “INFERNO CANTO XXVIII. - ILLUSTRAZIONE N. 65.”²⁰⁴ yazısı görülen Scaramuzza'nın oldukça realistik illüstrasyonunda Dante ve Vergilius kayalık bir köprü üzerinden aşağıdaki kalabalık figür grubuna bakmaktadır (Res. 39). Bertran de Born'un da yer aldığı grupta, Muhammed Peygamber ve Ali'yi temsil eden figürler ise resmin en solunda sırttan betimlenmiştir.

202 Artstor (f).

203 Artstor (f).

204 Artstor (f).

Fransız illüstratör Gustavo Doré (1832-1883), Komedyanın kaliteli ve lüks bir baskısı için 1860'larda bir dizi illüstrasyon hazırlamıştır. Ancak yayıncısı Louis Hachette'i bu iddialı ve pahalı projeyi finanse etmeye ikna edemez. Kendi imkanları ile 1861 yılında *Inferno* için hazırladığı illüstrasyonları ile birlikte kitabı basar.²⁰⁵ Çok ilgi gören Doré'un gravürleri Komedyanın farklı dillerdeki çevirilerinde de yer alır. 1867 yılında Fransızca basımı yapılan *L'Inferno Dante Alighieri Illustrato da Gustavo Doré*²⁰⁶ (Dante Alighieri'nin Gustavo Doré'un illüstrasyonlarıyla *Inferno*'su) ve 1892 yılında Henry Francis Cary'nin çevisi ve Doré'un seksen beş illüstrasyonu ile İngilizce olarak basılan *The Vision of Hell, Purgatory, and Paradise by Dante Alighieri Illustrated by Gustave Doré*²⁰⁷ (Dante Alighieri'nin Gustavo Doré'un illüstrasyonlarıyla *Cehennem, Araf ve Cennet*'i) bunlardan sadece ikisidir. 1892 yılındaki İngilizce baskıda illüstrasyonun altında *Inferno* Kanto 28'in 30 ve 31'inci dizeleri de yazar: "Now mark how I do rip me: lo! How is Mahomet mangled" (Res.42). Doré'nin Dante illüstrasyonları sadece ticari başarı elde etmekle kalmaz Komedyayı görsellerle örneklere veya yorumlamaya çalışan popüler kültür düzeyindeki resimli baskı, çizgi roman ve film versiyonlarının yanı sıra güzel sanatların resim ve heykel alanlarını da etkiler.²⁰⁸ *Inferno* Kanto 28'e ait iki farklı illüstrasyonunda Muhammed Peygamber'i temsilen yaptığı figürleri görebiliriz. Birincide; genç, kaslı ve tam boy bir figür olarak kayalıklı bir mekânda, kendisine kayalıklardan bakan Dante ve Vergilius'e göğsündeki kesiği gösterirken betimlenmiştir ve biraz ilerisinde bir eli ile yüzünü kapamış diğeri ile kayalıklardan tutunmuş Halife Ali figürü görülür (Res. 40 ve 42). Solda, geri planda ceza uygulayıcısı boynuzlu iblis de bir günahkârı kılıçla kesmek üzeredir.²⁰⁹ İkincide; bir tepenin üzerinde duran Bertran de Born'un aşağıda duran şairlerle konuştuğu sahnede şairlerin hemen ayaklarının altında yerde yatar halde betimlenmiştir²¹⁰ (Res. 41). Bu illüstrasyonların 1861 yılında Fransa'da Paris'te Hachette tarafından yayımlanan kitabın bir nüshası da Fiske Dante Koleksiyonu'ndadır²¹¹.

İtalyan ressam Amos Nattini'nin (1892-1985), kağıt üzerinde suluboya tekniğiyle yaptığı illüstrasyonları daha sonra renkli litografi yani taşbaskı tekniği ile çoğaltılarak basılır. 1921 yılında, Dante'nin 600'üncü ölüm yıldönümü vesilesiyle *Milano, Istituto Nazionale Dantesco* (Milano Dante Ulusal Enstitüsü) Komedyanın yeni bir resimli baskısını yaptırmak ister ve her bir kanto için bir resim oluşturmak üzere görevlendirilen Nattini; yaklaşık yirmi sene çalışarak 1931 yılında *Inferno*, 1936 yılında *Purgatorio* ve 1941

205 Audeh, 2010.

206 Fransa Strazburg Ulusal ve Üniversite Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan 348 sayfalık kitabın 268'inci sayfasında Doré'un Muhammed Peygamber illüstrasyonu sayfanın yaklaşık üçte biri kadar bir alanı basılmış olarak yer alır. [Bk. Estense Digital Library (b).]

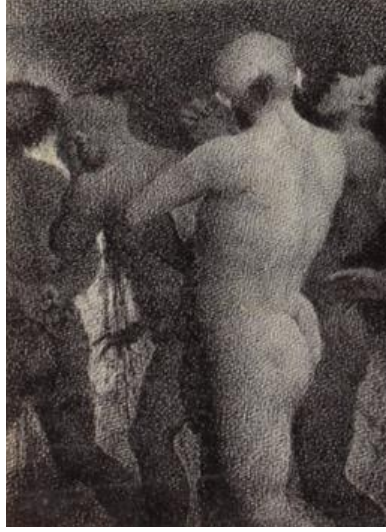
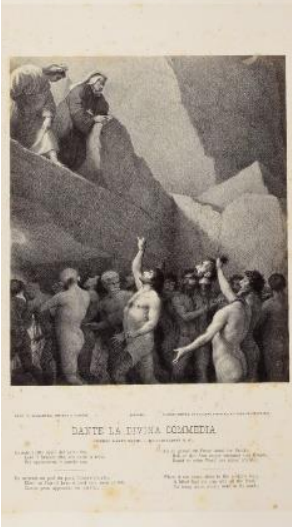
207 Project Gutenberg's *The Vision of Hell, Complete, by Dante Alighieri*, 2004.

208 Audeh, 2010, 126.

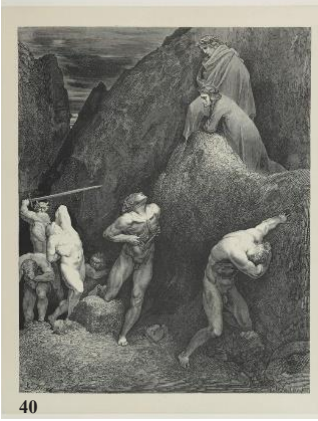
209 Artstor (g).

210 Artstor (h).

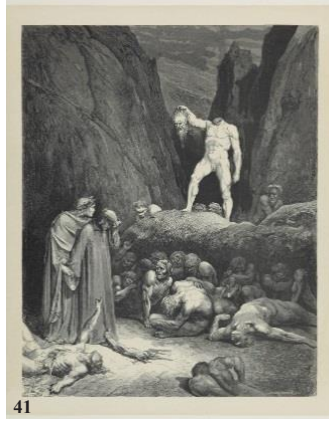
211 Artstor (g) ve Artstor (h).

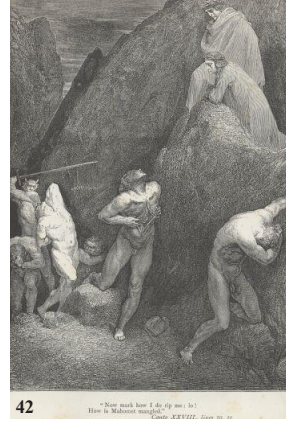
Resim 39: Francesco Scaramuzza'nın (İtalyan, 1803-1886) gravürünün matbaa basımı: *Illustrazioni sulla Divina commedia di Dante [in 4 portfolios]* (Dante'nin İlahi Komedyası üzerine İllüstrasyonlar [4 portföy içinde]), Yayımcı: G. Simona, Basım yeri ve yılı: Locarno, Ticino, İsviçre, 1842?, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (f.) Resim 39a (Detay).

40

41

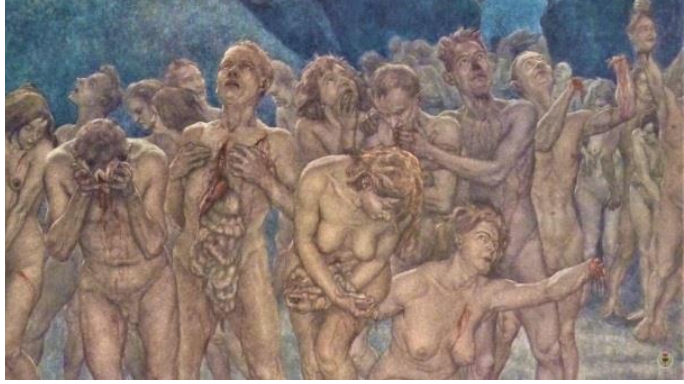
42

Resim 40: Gustavo Doré'un Inferno Kanto 28 illüstrasyonu-1. L'Enfer de Dante (Inferno), Yayımcı: Hachette, Basım yeri ve yılı: Paris, Fransa, 1861, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (g.)]

Resim 41: Gustavo Doré'un Inferno Kanto 28 illüstrasyonu-3. L'Enfer de Dante (Inferno), Yayımcı: Hachette, Basım yeri ve yılı: Paris, Fransa, 1861, Cornell Üniversitesi Kütüphanesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu, Ithaca, New York, ABD. [Artstor (h.)]

Resim 42: 1892 yılında basılan *The Vision of Hell, Purgatory, and Paradise by Dante Alighieri Illustrated by Gustave Dore* isimli kitabın Gustavo Doré'un 1860'larda yaptığı asit oyma baskısından çoğaltılarak 1892 yılındaki basımından. (Project Gutenberg's *The Vision of Hell, Complete, by Dante Alighieri.*)

yılında da Paradi-
so'nun illüstrasyon-
larını tamamlar.²¹² *La
Divina Commedia di
Dante illustrata da
Amos Nattini* (Amos
Nattini'nin İllüstras-
yonlarıyla Dante'nin
İlahi Komedya'sı)
adıyla basılır. Bas-
kıda, renkli litograf-
lar ve metinler için
*Fabriano*²¹³'nin ta-
mamen el yapımı ka-
ğıtları kullanılır. 82 x
65 cm ebatlarında bin

Resim 43: (Detay) Amos Nattini, *Inferno, Canto XXVIII* (Cehennem, Kanto 28), 1928-1936, Taşbaskı, Aurelio Saffi Belediye Kütüphanesi, Forlì, İtalya. (Cultura Turismo Forlì, 2020. dk. 5:02.)

adet nüshasının dağıtımını ise rezervasyonla yapılır.²¹⁴ Bunlardan biri Milano'da Isimbardi Kütüphanesi'nde²¹⁵ biri de Bologna Üniversitesi Forlì Kampüsü'ndeki Aurelio Saffi Belediye Kütüphanesi'nde²¹⁶ muhafaza edilmektedir. 2012 yılında düzenlenen *Divina Commedia. Le visioni di Doré, Scaramuzza, Nattini* (İlahi Komedya. Doré, Scaramuzza ve Nattini'nin Vizyonu) başlıklı sergi için sanat tarihçisi Chiara Bernazzani (1980-...) yazdığı yazıda; sanatçıların illüstrasyonlarının “konsept ve tutarlılık açısından 19 ve 20'inci yüzyıllar arasında İtalya'da yapılan bu türün en önemli başarıları olarak kabul edilebilir”²¹⁷ diye yazar. 2020 yılında *Cultura Turismo Forlì* Youtube Kanalı'ndaki video sayesinde görebildiğimiz kitabın²¹⁸ Kanto 28'e ait illüstrasyonunda; Nattini'nin figürlerde sıcak, mekânda ise soğuk renkleri kullandığı gerçekçi bir üslubu görülür. Kalabalık figür grubu içindeki Muhammed Peygamber ve hemen solundaki Halife Ali'yi temsil eden figürleri ise yaralarından tanımak mümkündür (Res.43).

İtalyan baskı ustası Vincenzo Gozzini (1788-1790) tarafından çizilen ve Vincenzo Stanghi (1775-1850) tarafından çapraz tarama çizgilerle kazıma ve monokrom baskısı yapılan gravürde kayalık bir alan ve geri planda taş bir köprü görülür. Ön plandaki Muhammed Peygamber'i temsilen çizilen figür sol kısımdaki kayalıkların üzerinden aşağı

212 Pandolfini Casa d'Aste, 2021.

213 *Fabriano*, 1264 yılından beri el yapımı kâğıt üreten firmanın markalaşmış adı. (Bk. Fabriano.)

214 Pandolfini Casa d'Aste, 2021. ve Biblioteche della Città metropolitana di Milano Biblioteca Isimbardi.

215 Biblioteche della Città metropolitana di Milano Biblioteca Isimbardi.

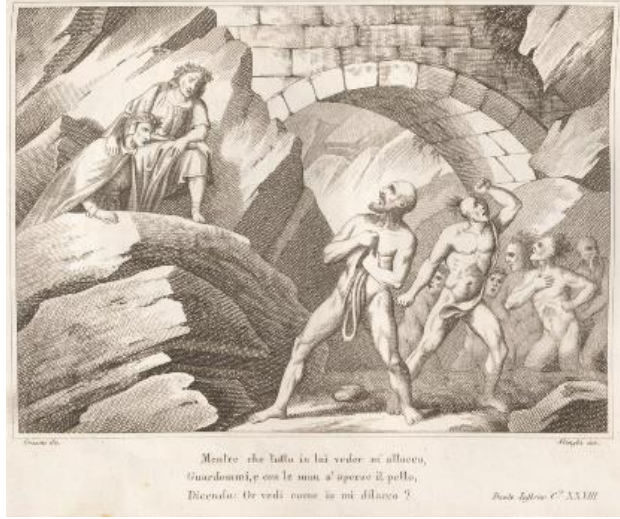
216 Biblioteca Comunale “Aurelio Saffi”. (Bk. Cultura Turismo Forlì, 2020.)

217 Bernazzani.

218 *L'inferno di Dante, illustrato da Amos Nattini*. (Bk. Cultura Turismo Forlì, 2020. dk. 5:00-5:03.)

bakan Dante ve Vergilius'e yarasını göstermekte Peygamber'in arkasındaki Halife Ali figürü aksi yöne doğru yürümektedir (Res.44). En geride de çok detaylı çizilmemiş beş erkek figür görülür. Gravür, 1846 yılında Vulcano tarafından Floransa'da İtalyanca olarak yayımlanan *La Divina Commedia*'ya 15,54 x 18,99 cm ebadında basılır. Hemen altında solda "Gozzini dis.", sağda "Stanghi inc.", en alt sağ köşede "Dante Inferno C.to XXVIII" yazar. Orta kısımda ise Dante'nin Inferno Kanto 28'e ait 28, 29 ve 30'uncu dizeleri yer alır: "Mentre che tutto in lui veder m'attacco, Guardommi, e con le man s'aperse il petto, Dicendo: Or vedi come io mi dilacco?" Kitabın bir nüshası Cornell Üniversitesi Nadir ve Elyazması Koleksiyonları Bölümü Fiske Dante Koleksiyonu'ndadır.²¹⁹

Resim 44: Vincenzo Gozzini ve Vincenzo Stanghi, Kanto 28, *La Divina Commedia*, 1846.
[Artstor (k).]

İspanyol sanatçı Salvador Dali (1904-1989), Dante'nin 700'üncü doğum günü kutlamaları kapsamında İtalyan Hükümeti tarafından Komedyanın illüstrasyonlarını yapma projesi için 1957 yılında görevlendirilir ve 1965 yılına kadar tamamlaması istenir.²²⁰ Bu görevin İtalyan değil de İspanyol bir sanatçıya verilmesine karşı çıkan halkın baskısı neticesinde hükümet Dali'ye verdiği siparişi iptal eder.²²¹ Ancak proje kapsamında kendi tarzına özgü yorumuyla 1951-1964 yılları arasında yüz bir suluboya çizim yapan²²² Dali, İtalyan Hükümeti'nin siparişi iptal etmesinin ardından yaptığı çalışmaları Fransız bir matbaacıya götürür ve ahşap oyma baskı ustaları ile anlaşarak illüstrasyonlarının baskiresimlerini hazırlar.²²³ Ahşap oymacılar, resim başına yaklaşık otuz beş ayrı blok olmak üzere toplam 3500 ahşap blok kullanarak çizimleri kopyalar.

219 Artstor (k).

220 Gund Gallery, 2021.

221 Gund Gallery, 2021.

222 Lockport Street Gallery.

223 Gund Gallery, 2021.

Bunlar, Dante'nin 1960 sonları ve 1970'lerde basımları yapılan İtalyanca, Almanca ve Fransızca çevirilerinde yer alır.²²⁴ Dali'nin Inferno bölümü için yaptığı otuz dört sürrealist tarzda yaptığı suluboyadan biri Muhammed Peygamber illüstrasyonudur. Çapraz olarak konumlandığı yarım boy figürde distorsiyonu kullanmış Dante ve Vergilius figürlerini de geri planda ve çok küçük çizmiştir (Res.45).

Resim 45: Salvador Dalí'nin Inferno için yaptığı *Mohammed (Muhammed)* çiziminden ahşap oyma ustaları tarafından 34 ahşap blok kullanılarak kopyalanan renkli ahşap baskısının 1963 yılında basılan *Salvador Dalí Divine Comedy*'de yer alan versiyonu, Sayfa ölçüsü: 33,02 x 26,24 cm, Görsel ölçüsü: 18,41 x 24,13 cm. (Lockport Street Gallery.)

Amerikalı sanatçı Robert Rauschenberg (1925-2008), 1959-1960 yılları arasında yaptığı *Thirty-Four Illustrations for Dante's Inferno* (Dante'nin Cehennemi için Otuz Dört Çizim) serisinde Inferno'nun her bir kantosunu için bir resim yapar.²²⁵ "Bir resmin gerçek dünyadan yapıldığında daha çok gerçek dünyaya benzediğini düşünüyorum"²²⁶ diyen Rauschenberg, bu seri için döneminin popüler dergi ve gazetelerindeki görselleri kullanır. Bunları önce kâğıt yüzeyine solventle aktararak kolajvari görüntüler üretir sonra üzerlerine kurşun kalem, pastel, suluboya ve guaj gibi malzemelerle ek imgeler oluşturur. Rauschenberg'in, Doré'un illüstrasyonlarından esinlendiği ve Dante'yi "modernize etmeyi"²²⁷ amaçladığı bu çalışmaları 1960 yılında sergilenir.²²⁸ Serideki, *Canto XXVIII: Circle Eight, Bolgia 9: The Sowers of Religious and Political Discord Between Kinsmen*²²⁹ (Kanto

224 Coopriider Family Collection.

225 The Museum of Modern Art (MOMA) (a).

226 The Museum of Modern Art (MOMA) (b).

227 Audeh, 2010, 151.

228 1963 yılında Robert Rauschenberg Vakfı tarafından satın alınan bu seri, Rauschenberg Müze'sinin ilk eserleri arasındaki yerini alır. [Bk. The Museum of Modern Art (MOMA) (a).]

229 The Museum of Modern Art (MOMA) (a).

28: 8. Daire 9. Çukur: Akrabalar Arasında Dinî ve Siyasî Anlaşmazlık Tohumu Ekenler) isimli 36,8 x 29,2 cm ölçülerindeki resimde, Muhammed Peygamber'i temsilen oluşturulan figür, resmin sağ üst köşesinde (Res.46). Gerçek hayattan birinin gazetedeki fotoğrafının kullanıldığı ve silikleştirildiği figürün göğsündeki kızıl-kahve renk müdahalesi ise Peygamber'in göğsündeki kesigi temsil eder.

Amerikalı sanatçı Barry Moser'ın (1940-...) Komedy için hazırladığı kalem ve yıkama çizimlerden oluşan illüstrasyonları ise Allen Mandelbaum'un İngilizce çevirisine eşlik edecek şekilde Inferno, Purgatorio ve Paradiso başlıklarıyla üç cilt olarak hazırlanır ve *California Üniversitesi Yayınları* tarafından 1980-1982 yıllarında basılır.²³⁰ Moser, kitaptaki *California Dante için Çizimler Üzerine Not* başlıklı yazısında çalışma sürecine dair şunları ifade eder:

“İş gündeme geldiğinde, seleflerimin karşısında büyük bir endişe ve korku hissettim. Benim için Botticelli, Blake, Baskin ve Lebrun'dan oluşan bir topluluk şaşkınlık vericiydi [...] Projeden bağımsız olarak kaygılarım, metnin tasarımı, konularının ve illüstrasyonların sırasının belirlenmesi ile başladı. Bunu yapmak için Mandelbaum ve ben ikonografik fikirlerin listelerini derleyerek uzun uzun görüştük ve yazıştık [...] İki sınırlama getirildi: biri çizimlerin gerçekçi olması ve ikincisi, yapısal bütünlüğün kitabın değişmez formatına uygun olması”²³¹

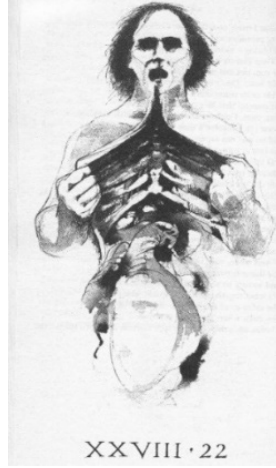
Resim 46: Robert Rauschenberg, *Canto XXVIII: Circle Eight, Bolgia 9: The Sowers of Religious and Political Discord Between Kinsmen* (28. Kanto: 8. Daire 9. Çukur: Akrabalar Arasında Dinî ve Siyasî Anlaşmazlık Tohumu Ekenler), 1959-1960, Kâğıt üzerine solvent transfer ve kurşun kalem, sulu boya, guaj ve renkli kalem çizim, 36,8 x 29,2 cm, *Dante'nin Cehennemi için Otuz Dört İllüstrasyon Serisi*'nden, Robert Rauschenberg Vakfı. [The Museum of Modern Art (MOMA) (a).]

230 PBA Galleries Specialists in Exceptional Books & Private Libraries at Auction.

231 The Dante Collection (a).

Moser'ın toplam doksan altı illüstrasyonundan kırk ikisi Inferno içindir ve bunlardan biri; siyah-beyaz, yarım boy ve tek figür olarak betimlediği Muhammed Peygamber'i göstermektedir (Res.47). Başka insan figürünün olmadığı ve mekânın betimlenmediği bu illüstrasyonun altında ise "XXVIII · 22" yazmaktadır.

Resim 47: Barry Moser'in illüstrasyonlarının bulunduğu üç ciltlik İlahi Komedi'nin Inferno cildindeki Muhammed Peygamber illüstrasyonu, University of California Press, 1980-82, Berkeley. (University of Illinois Urbana-Champaign The College of Liberal Arts & Sciences.)

Inferno için yaptıkları çizim ve baskiresimlerde Muhammed Peygamber'in temsillerini görebileceğimiz Komedyanın illüstrasyon serilerine ait diğer örnekler şöyledir:

- İtalyan sanatçı Renato Guttuso (1911-1987), *Divina Commedia Inferno gli Scismatici*, 1959-1960, Kâğıt üzerine mürekkep, suluboya, tempera, 50 x 34,5 cm, Özel koleksiyon²³² (Res. 48).

- Fransız sanatçı Rico (Frederico) Lebrun (1900-1964), litografileri Kanthos Press tarafından 1963 yılında yayımlanan *Drawings for Dante's Inferno by Rico Lebrun* kitabındaki *Canto XXVIII - Circle Eight*²³³ (Res. 49).

- Amerikalı sanatçı Ronald Leroy Kowalke (1936-2021), *The Heretics - Canto XXVIII, from the portfolio Dante's Inferno*, 1970, Asit oyma baskiresim, Kâğıt ölçüsü: 54,9 x 75,6 cm, Plaka ölçüsü: 45,3 x 65,4 cm, Yale Üniversitesi Sanat Galerisi, New Haven, Connecticut, A.B.D.²³⁴ (Res. 50).

- İngiliz sanatçı Tom Phillips (1937-...), *Series of Dante's Inferno Canto XXVIII: [no title]*, 1983, Kâğıt üzerine serigrafî, 29,2 x 20,3 cm, Tate Britanya, Birleşik Krallık²³⁵ (Res. 51).

232 Archivi Guttuso.

233 WorthPoint.

234 Yale University Art Gallery.

235 Tate Britain.

- İtalyan sanatçı Lorenzo Mattotti (1954-...), 1990'larda yaptığı litografiler. 1999 yılında Nuages tarafından yayımlanan *La Divina Commedia L'Inferno* kitabında yer alan Kanto 28 illüstrasyonu²³⁶ (Res. 52).

- Amerikalı sanatçı Michael Mazur (1935-2009), *Inferno, Canto XXVIII: The Schismatics*, 2000, Asit oyma ve akvatint baskı resim üzerine füzen ve beyaz kalem, 3. Baskı, Plaka: 60,5 x 45,4 cm, Kâğıt: 66 x 49,9 cm, Boston Güzel Sanatlar Müzesi, ABD.²³⁷ (Res. 53).

- İtalyan sanatçı Achille Incerti (1907-1988), Mazzotta tarafından 1988 yılında Milano'da yayımlanan *La Divina Commedia dipinta da Achille Incerti* kitabında yer alan Inferno Kanto 28 illüstrasyonu²³⁸ (Res. 54).

- Amerikalı sanatçı Leonard Baskin'in (1922-2000) 1969 yılında Dante'nin Komedyası için 120 büyük ölçekli çizim yapar. Çizimler, Grossman Publishers tarafından 1969 yılında New York'da *The Divine Comedy. Translated by Thomas G. Bergin & Illustrated by Leonard Baskin* kitabında yayımlanır. Baskin'in, ABD'de Northampton'daki R. Michelson Galerileri'nde yer alan bu projenin resimlerinden biri: *Study for the Divine Comedy 4*, 1969, Kâğıt üzerine mürekkep, 98,42 x 66,04 cm²³⁹ (Res. 55).

- İtalyan illüstratör Gabriele dell'Otto'nun (1973-...) 2018 yılında Mondadori tarafından İtalya'da yayımlanan *Inferno di Dante Alighieri con il commento di Franco Nembrini, illustrazioni di Gabriele Dell'Otto, prefazione di Alessandro D'Avenia* kitabında yer alan dell'Otto'nun *Inferno Canto 28 Bertram con la testa in mano* başlıklı çalışması.²⁴⁰ Bu illüstrasyonda Muhammed Peygamber'i temsil eden figür, resmin solunda geri plandadır (Res. 56).

Bu bölümdeki son örnek İtalyan sanatçı Agostino Arrivabene'e (1967-...) aittir. 2010'larda Dante'den ilham alarak tuval üzerine yağlı boya yaptığı *surreal ve çağırıcı* resimleri 2021 yılında Dante'nin Komedyasını illüstre etme projesine dönüşmüştür. Bu resimlerinden biri; 2014 yılında yaptığı *Il Cantico del Respiro Genera Promesse* (Nefesin ilahi şarkısı umut verir) isimli, göğsü kesik ve o kesikten bir sürü küçük gülün döküldüğü yarım boy çıplak bir erkek figürünün olduğu ahşap üzerine yağlıboya tablodur (Res. 57). Gerçekçi bir üslupla betimlenen figürün yüzünün yarıdan fazlası ise tam olarak görülmemektedir. Ayrıca herhangi bir ceza uygulayıcısı figür hatta Dante ve Vergilius figürleri de yoktur. Resim sadece ima eder ve çağırıcıdır. Gülün, İslâm inancında Muhammed Peygamber'in sembolü olduğu ve Peygamber'i temsil yerine gül resminin kullanıldığı dikkate alındığında sanatçının her iki inancı harmanladığı yorumu yapılabilir. Bunun yanı sıra resme verilen isim de doğrudan Komedyaya atıfta bulunmaz ve tablodaki imaj kadar Arrivabene'nin tabloya verdiği isim de çağırıcıdır. Çünkü

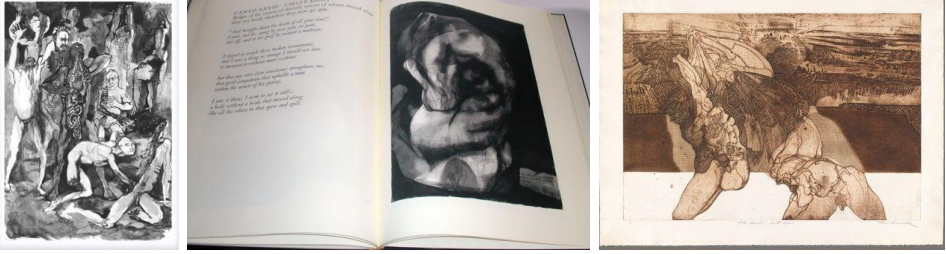
236 Floserber.tumblr.com, 2015.

237 Museum of Fine Arts, Boston.

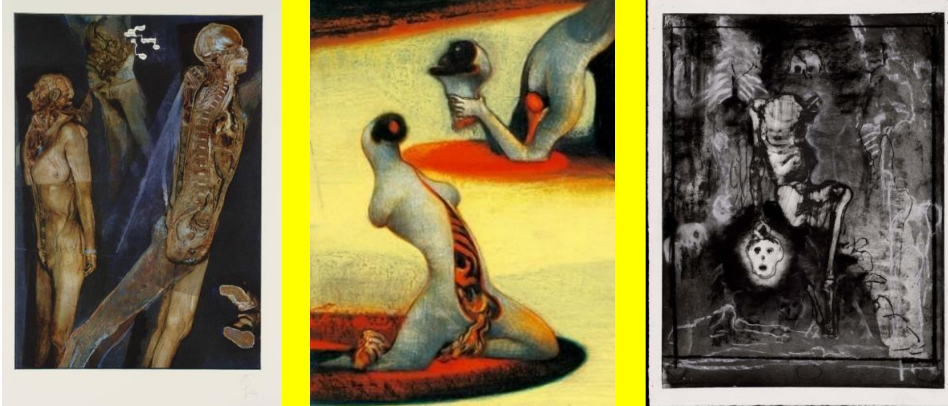
238 Il Centro Scaligero degli Studi Danteschi e della Cultura Internazionale.

239 R. Michelson Galleries (b).

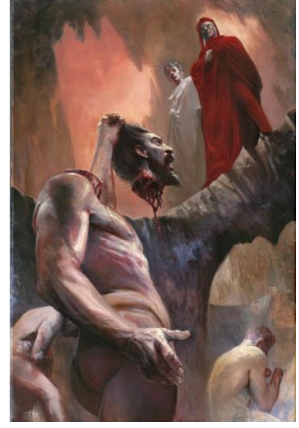
240 dell'Otto.

Resim 48: İtalyan sanatçı Renato Guttuso (1911-1987), *Divina Commedia Inferno gli Scismatici* (İlahî Komedyası Inferno Şizmatikler), 1959-1960, Kâğıt üzerine mürekkep, suluboya, tempera, 50 x 34,5 cm, Özel koleksiyon. (Archivi Guttuso.) **Resim 49:** Fransız sanatçı Rico (Frederico) Lebrun (1900-1964), litografileri Kanthos Press tarafından 1963 yılında yayımlanan *Drawings for Dante's Inferno by Rico Lebrun* (Dante'nin Inferno'su için Rico Lebrun'un Çizimleri) kitabındaki Canto XXVIII - Circle Eight. (WorthPoint.) **Resim 50:** Amerikalı sanatçı Ronald Leroy Kowalke (1936-2021), *The Heretics - Canto XXVIII*, from the portfolio *Dante's Inferno* (Heretikler, Kanto 28, Dante'nin Inferno portfolyosundan), 1970, Asit oyma baskıresim, Kâğıt ölçüsü: 54,9 x 75,6 cm, Plaka ölçüsü: 45,3 x 65,4 cm, Yale Üniversitesi Sanat Galerisi, New Haven, Connecticut, A.B.D. (Yale University Art Gallery.)

Resim 51: İngiliz sanatçı Tom Phillips (1937-...), *Series of Dante' Inferno Canto XXVIII: [no title]* (Dante'nin Inferno Serisi'nden Kanto 28: [isimsiz]), 1983, Kâğıt üzerine serigrafi, 29,2 x 20,3 cm, Tate Britanya, Birleşik Krallık. (Tate Britain.) **Resim 52:** İtalyan sanatçı Lorenzo Mattotti (1954-...), *La Divina Commedia L'Inferno, Nuages*, 1999. (Floserber.tumblr.com, 2015.) **Resim 53:** Michael Mazur, *Inferno, Canto XXVIII: The Schismatics* (Cehennem, Kanto 28: Şizmatikler), 2000, Asit oyma ve akvatint baskı resim üzerine füzün ve beyaz kalem, 3. Baskı, Plaka: 60,5 x 45,4 cm, Kâğıt: 66 x 49,9 cm, Boston Güzel Sanatlar Müzesi, ABD. (Museum of Fine Arts, Boston.)

Resim 54: İtalyan sanatçı Achille Incerti (1907-1988), Mazzotta tarafından 1988 yılında Milano'da yayımlanan *La Divina Commedia dipinta da Achille Incerti* (Achille Incerti'nin Resimlediği İlahi Komedî) kitabında yer alan Inferno, Kanto 28'in illüstrasyonu. (Il Centro Scaligero degli Studi Danteschi e della Cultura Internazionale.) **Resim 55:** Amerikalı sanatçı Leonard Baskin'in (1922-2000) 1969 yılında Dante'nin Komedya'sı için 120 büyük ölçekli çizim yapar. Çizimler, Grossman Publishers tarafından 1969 yılında New York'da İlahi Komedya. Thomas G. Bergin'in Çevirisi ve Leonard Baskin'in İllüstrasyonlarıyla [*The Divine Comedy. Translated by Thomas G. Bergin & Illustrated by Leonard Baskin.*] kitabında yayımlanır. Baskin'in, ABD'de Northampton'daki R. Michelson Galerileri'nde yer alan bu projenin resimlerinden biri: *Study for the Divine Comedy 4*, 1969, Kâğıt üzerine mürekkep, 98,42 x 66,04 cm. [R. Michelson Galleries (b).] **Resim 56:** İtalyan illüstratör Gabriele dell'Otto'nun (1973-...) 2018 yılında Mondadori tarafından İtalya'da yayımlanan *Inferno di Dante Alighieri con il commento di Franco Nembrini, illustrazioni di Gabriele Dell'Otto, prefazione di Alessandro D'Avenia* (AIC Associazione Centri Culturali. 2019.) (Dante Alighieri'nin Inferno'su; Franco Nembrini'nin Yorumları ve Gabriele dell'Otto'nun İllüstrasyonlarıyla) kitabında yer alan dell'Otto'nun *Inferno Canto 28 Bertram con la testa in mano* (Cehennem Canto 28 Bertram başı elinde) başlıklı çalışması. (dell'Otto.)

cantico (kantik) kelimesi; hem Eski Ahit'in Süleyman'a atfolunan Şarkılar Şarkısı'na işaret eder hem de Latin dramasındaki anlaşmazlığa karşı söylenen diyalog kısmına işaret eder. Bu yönüyle üç dinin de çağrışımlarını bünyesinde barındırdığı söylenebilir.

“İlahi Komedya ergenliğimden beri yorumlayabilmeyi umduğum bir metindi”²⁴¹ diyen Arrivabene, Dante'nin 700'üncü ölüm yıldönümü vesilesiyle İlahi Komedya'nın yeni illüstrasyonlarını yapma projesine küratör ve filolog Federica Maria Giallombardo ile başlayacağını ve projenin, Torino merkezli Hapax Yayıncılık tarafından üstlenildiğini 2021 yılında duyurur.²⁴²

241 Finazzi, 2021.

242 Giallombardo, 2020.

Resim 57: Agostino Arrivabene, *Il Cantico del Respiro Genera Promesse* (Nefesin ilahi şarkısı umut verir), 2014, ahşap üzerine yağlı boya. (Por amor al arte, 2019.)

Kendisiyle yapılan röportajda “Sizden önceki resimli İlahi Komedya [illüstrasyon] örnekleriyle nasıl bir ilişkiniz var? Sizi ne kadar etkiliyorlar?” sorusuna Arrivabene şu yanıtı verir:

“Sandro Botticelli’nin yorumcular arasında en fazla abartılan olduğunu düşünüyorum: Onda yenilikçi bir güç değil Gotik bir üslupla sürdürülen ancak Rönesans’ta esneyen ana motifler buldum. Bence Federico Zuccheri’nin tasarımının saflığının yenilikçi kompozisyonel ifade seçenekleriyle birlikte hâkim olduğu versiyonu büyüleyici. Artık kolektif hafızada kristalize olan arketip değerine ulaşan Gustave Doré’u bilinçli olarak onu gölgede bıraktık: Komedya’nın en iyi yorumlarından birini yapmış biri olarak büyük bir sanatçı olarak görmeme rağmen, onu ‘takıntılı’ ve fazla ‘ikonik’ buluyorum Komedya’nın 19’uncu yüzyıldaki yorumları arasında (geçen yüzyılın altmışlı ve yetmişli yıllarından beri ansiklopedilerden gazete bayilerine ve dosyalara kadar tüm türlerde Doré’un illüstrasyonlarının ifşa edilmesinden kendisi sorumlu tutulamaz). Son olarak, Ortaçağ ve Rönesans aydınlatıcılarından ve büyük fresk döngülerinden yararlanmayı tercih ettim ve küratör de öyle yaptı. Örneğin Beato Angelico tarafından şekillendirilen cennetlerin yüce uyumu; ya da Pisa’daki Campo Santo’nun fresklerindeki muhteşem cehennemler (Michelangelo Buonarroti’ye Son Yargı için ilham veren aynı freskler). Yirminci yüzyıl yorumcuları panoramasında şaşırtıcı tek sanatçı, beni gerçekten etkileyen Amos Nattini’ydi. (...) [Nattini], Dante’nin metnine filolojik olarak bağlı değildir. Austin Osman Spare ve Duilio Cambellotti tarafından asla yapılmayan İlahi Komedya’nın iki “imkânsız” illüstrasyonunu hayal etmeyi seviyorum.”²⁴³

243 Finazzi, 2021.

Sonuç

Dante'nin Inferno dizelerine dayalı olarak Muhammed Peygamber illüstrasyonları yaklaşık yedi yüz yıldır yapılmaktadır. Bunlar; parşömen üzerine yapılan elyazmalarından duvar yüzeyine yapılan fresklere, kağıt üzerine yapılan çizim ve baskiresimlerden dijital ortamda yapılan illüstrasyonlara kadar çeşitlilik göstermektedir. Araştırmaya dair şunları söylemek mümkündür:

Dante 1307-1321 yılları arasında kendi hayal gücünü; Ortaçağ mitlerini, Hristiyanlığın kutsal metinlerini ve İslâmi kaynakları harmanlayarak ve belki Ardavirâf-nâme'den de yararlanarak kurgusal bir hiciv yazar. Bu eskatolojik anlatının görselleştirilmesi ilk olarak İtalya'nın çeşitli bölgelerinde 14'üncü yüzyılın ikinci çeyreğinde İtalyancanın farklı lehçeleri ile parşömen üzerine hazırlanan elyazmalarında ortaya çıkar, duvar resimleri ile kamuya açık alanlara yapılarak devam eder. Matbaanın 15'inci yüzyıl ortalarında kullanılmaya başlamasının ardından parşömenin yerini kağıt alır ve sangin, füzen, grafit, gümüş kalem, mürekkep ve suluboyanın kullanılmasının yanı sıra ahşap baskı, metal baskı, litografi gibi çeşitli baskiresim teknikleri ile çoğaltmalar başlar. 18'inci yüzyıl sonlarında Komedyanın başka dillere çevrilmesiyle birlikte Fransa, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri gibi farklı ülkelerden illüstratör ve sanatçılar da Dante'nin dizelerini resimler. 19'üncü yüzyılda fotoğraf ve 20'nci yüzyılda da dijital çoğaltma teknikleri için içine girer ve daha büyük bir izleyici kitlesine ulaşılır.

14 ve 15'inci yüzyıllara tarihlenen Buffalmacco'ya atfolunan fresk ile da Modena'nın cehennem fresklerindeki yerde yatan sarıklı figür Muhammed Peygamber değil İbn Rüşd'tür. Polzer'in ve Cündioğlu'nun iddiaları, yerdeki figürün yanında "[M]acometto" yazmasına dayanır. Ancak yapılan bu araştırma neticesinde Dante'nin dizelerindeki ifadelerle benzerlik bakımından figürün Peygamber'i değil İbn Rüşd'ü temsil ettiği görülebilir.

Dante'nin Cehennem'i için ya da ondan esinlenerek yüzlerce yıl yapılmış olan Muhammed Peygamber'i temsil eden figürlerin birbirlerine hiç benzemedikleri görülmektedir. Yani belirgin fiziksel bir ortak özellik yoktur temsillerde. Ayrıca birkaç istisna hariç Peygamber, orta veya genç denebilecek yaşlarda sarıksız olarak betimlenmiştir. Vefat yaşı 61-62 iken neden yaşını gösterir halde tasvir edilmediği hususu ise ayrı bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir.

20'nci yüzyıl ortalarından sonra mimetik ve anlatıya dayalı figüratif resimlere; Salvador Dali, Renato Guttuso, Lorenzo Mattotti, Leonard Baskin, Tom Phillips ve Michael Mazur'ın illüstrasyonlarında görüleceği üzere soyutlama, deformasyon veya distorsiyonun kullanıldığı Muhammed Peygamber temsilleri eklenmiştir. Ronald Leroy Kowalke ve Rico (Frederico) Lebrun'a ait soyut formların kullanıldığı illüstrasyonlarda ise Peygamber'i temsilen yapılan figürler artık kolaylıkla tanınmaz. Bunlar mimetik veya anlatıya dayalı değildir ve temsil edilmek istenenin başka resmetme yollarıyla da iletilebileceğini gösterir niteliktedir. 21'inci yüzyılda yapılan sıra dışı örnek ise; tablo ve tabloya verdiği isimle Hristiyan, Müslüman ve Yahudi anlatılarını harmanlayan Agostino Arrivabene'in çağrışıma açık sürreal figüratif yağlıboya resmidir.

Dante'nin, Muhammed Peygamber'e dair İslâm dünyasında çeşitlenip yayılarak anlatılan ve onu daha da kutsallaştırmayı amaçlayan anlatıları ters yüz etme amacıyla olup olmadığı hususu halen araştırması gereken bir konudur. Bir yandan Hıristiyan topluluklarında İslam hakkındaki bilgilerin yayılmaya başladığı diğer yandan Muhammed Peygamber, Müslümanlar ve İslam'ın aşağılanmaya çalışıldığı bir dönem ve coğrafyada Komedyayı yazdığı ve hem Peygamber'i hem de takipçisi Ali'yi, kurguladığı cehennem'inin dibinde son derece korkunç ve rahatsız edici şekilde betimlediği göz önüne alınırsa Dante'nin sonraki nesillere aktarılan İslam nefreti ve reddiyesinin müsebbiplerinden biri olmadığı iddia edilebilir mi? Şiirleri için yüzlerce yıldır yapılagelen bu görsel betimlemelere sadece masum sanatsal illüstrasyonlar olarak bakmak ve Hıristiyanlık propagandasını yüzlerce yıldır görseller üzerinden yapan Batı'nın bunları İslam karşıtı propagandalarının bir parçası olarak kullanmadığını söylemek mümkün müdür? Eskatolojik anlatılar içinde önemli bir yeri olan Dante'nin Komedyası edebiyattan daha ziyade siyasi, felsefi ve ekonomik yönleri olan bir hiciv olarak değerlendirildiğinde; Dante'nin İslâm inancının kutsal kabul ettiği Peygamber'ini cehennemdeymiş gibi betimlemesi ve sonrasında bunun görselleştirilmesi Batı'da olumsuz yönde oluşturulmaya çalışılan Peygamber imajına katkı sağlamış mıdır? Bu illüstrasyonların, Ortaçağ Hıristiyanlığının İslâm'a bakış açısının sadece yazıyla değil görsellerle de günümüze aktarılmasına hizmet etmediği iddia edilebilir mi? Bu araştırma konusunun halen araştırmaya muhtaç bir konu olduğunu vurgulayarak Muhammed Peygamber'in farklı dönem ve farklı coğrafyalarda yapılan temsillerinin daha detaylı ve karşılaştırmalı olarak incelemesi, birbirine sıkı sıkıya bağlı din-yazın-sanat-siyaset ilişkisine önemli ölçüde katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

- Ahatlı, E. (2010). Şakk-ı Sadr. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul. (38): 309-310, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakk-i-sadr> [Erişim: 23.03.2021].
- AIC Associazione Centri Culturali. (2019). *Eventi Varese:L'Inferno di Dante Alighieri Presentazione dell'edizione curata da Franco Nembrini*. http://www.centriculturali.org/default.asp?id=346&id_n=11361 [Erişim: 28.04.2022].
- Alighieri, D. (a) (b) (c). (2013). *İlahi Komedyâ Cehennem*. (Rekin Teksoy, Çev.) İstanbul: Oğlak Yay. (İlk yayın tarihi yaklaşık 1307-1321 yılları).
- Por amor al arte. (20 Temmuz 2019). Agostino Arrivabene. https://poramoralarte-exposito.blogspot.com/2019/07/agostino-arrivabene_20.html?m=0&hl=es_419 [Erişim: 03.05.2022].
- Archivi Guttuso. *Opere - Illustrazione e teatro*. <https://www.guttuso.com/opere/illustrazione-e-teatro-2/> [Erişim: 08.04.2021].
- Art Found. About us. <https://www.artfund.org/about-us>. [Erişim: 28.04.2021].
- Artstor (a). unknown (unknown nationality, artist). 1487. La Commedia.. woodcuts. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_15876709 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (b). unknown (unknown nationality, artist). 1491. La Commedia.. woodcuts. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_15877123 [Erişim: 28.04.2022].
- Artstor (c). unknown (unknown nationality, artist). 1497. La Commedia.. woodcuts. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/public/SS33624_33624_15877327 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (d). unknown (unknown nationality, artist). 1507. Dante Alighieri fiorentino historiado... woodcuts. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_15877587 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (e). unknown (unknown nationality, artist). 1512. Opere del divino poeta Dante he con suoi comenti. woodcuts. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/public/SS33624_33624_15877855 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (f). Scaramuzza, Francesco (Italian painter and draftsman, 1803-1886). 1842?. Illustrazioni sulla Divina commedia di Dante [in 4 portfolios]. engraving.

- gs (prints). Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_33393980 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (g). Doré, Gustave (French printmaker, painter, and sculptor, 1832-1883). 1861. Enfer. engravings (prints). Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_33392704 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (h). Doré, Gustave (French printmaker, painter, and sculptor, 1832-1883). 1861. Enfer. engravings (prints). Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/public/SS33624_33624_33392783 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (i). Koch, Joseph Anton (Austrian painter, engraver, and draftsman, (1768-1839), Ghirardoni, Giovanni Andrea (Italian painter, died ca. 1628). 1904. Iconografia dantesca. engravings (prints). Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_33391309 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (j). Macchiavelli, Gian Giacomo (Italian printmaker, 1756-1811), Macchiavelli, Gian Giacomo. 1819. La Divina commedia di Dante Alighieri con tavole in rame. Engraving. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_15878605 [Erişim: 23.04.2022].
- Artstor (k). Gozzini, Vincenzo, Stanghi, Vincenzo. 1846. La Divina commedia. Engraving. Place: Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library: Fiske Dante Collection. https://library.artstor.org/asset/SS33624_33624_15878827 [Erişim: 23.04.2022].
- Audeh, A. (2010). Gustave Doré's Illustrations for Dante's Divine Comedy: Innovation, Influence, and Reception. *Studies in Medievalism XVIII*. 125-164. https://www.academia.edu/11410809/Gustave_Dor%C3%A9s_Illustrations_for_Dantes_Divine_Comedy_Innovation_Influence_and_Reception [Erişim: 07.04.2022].
- Balcı, İ. (2013). Şakkı Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği. *İstem, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İstem Dergisi*. (21): 11-38. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260921> [Erişim: 23.03.2021].
- Bahkou, A. (Kasım-Aralık 2015). The Monk Encounters the Prophet - The Story of the Encounter between Monk Bahîra and Muhammad as It Is Recorded in the Syriac Manuscript of Mardin 259/2. *Cultural and Religious Studies*. 3(6): 349-357. <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/567261e178dfd.pdf> [Erişim: 10.03.2021].

- Barolini, T. (a) (2018). Inferno 28: Tuscany's Evil Seed. *Digital Dante*. New York, NY: Columbia University Libraries. <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/inferno/inferno-28/> [Erişim: 11.03.2021].
- Barolini, T. (b) (2018). Inferno 4: Non-Christians in the Christian Afterlife. *Commento Baroliniano, Digital Dante*. New York, NY: Columbia University Libraries, <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/inferno/inferno-4/> [Erişim: 16.04.2022].
- Basilica di San Petronio. IV. Cappella dei Re Magi. <https://www.basilicadisanpetronio.org/basilica/cappelle/iv-chapel-of-the-magi/> [Erişim: 22.04.2022].
- Bernazzani, C. (2012). Divina Commedia. Le visioni di Doré, Scaramuzza, Nattini. Mammiano di Traversetolo, Fondazione Magnani Rocca 31 marzo 2012 - 1 luglio 2012, Osservatorio Mostre e Musei. http://mostreemusei.sns.it/index.php?page=_layout_mostra&id=1034&lang=it&complete [Erişim: 05.04.2021].
- Biblioteca Apostolica Vaticana DigiVatLib (DVL). *Digitized manuscripts Urb.lat.365*. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.365 [Erişim: 08.04.2021].
- Biblioteche della Città metropolitana di Milano Biblioteca Isimbardi. *La Divina Commedia di Dante illustrata da Amos Nattini*. <https://isimbardi.comperio.it/library/biblioteca-isimbardi/patrimonio/la-divina-commedia-di-dante-illustrata-da-amos-nattini/> [Erişim: 05.04.2021].
- Biblioteca Medicea Laurenziana Firenze. Reserve manuscripts. <https://www.bmlonline.it/en/la-biblioteca/manoscritti-della-riserva/> [Erişim: 19.09.2021].
- Bibliothèque nationale de France (BnF) (a). *Italien 74. Dante Alighieri, Inferno, con l'Ottimo Commento*. BnF Archives et manuscrits Département des Manuscrits Italien, Italien 1-250. <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc96029> [Erişim: 15.04.2021].
- Bibliothèque nationale de France (BnF) (b). *Italien 2017. Dante, Inferno, avec le Commentaire de Guiniforte Barzizza*. BnF Archives et manuscrits, Département des Manuscrits Italien, Italien 2001-2251. <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc109696> [Erişim: 11.04.2021].
- Bibliothèque nationale de France (BnF) (c). *Italien 2017. Dante, Inferno, avec le Commentaire de Guiniforte Barzizza*. Gallica. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10509601v/f633.item.zoom> [Erişim: 11.04.2021].
- Bonhamps. (09 Aralık 2010). *Lot 6005 Dante Alighieri. 1265-1321. [La Divina Commedia.] Florence: Nicolaus Lorenz, August 30, 1481*. <https://www.bonhamps.com/auctions/18411/lot/6005/> [Erişim: 22.04.2022].
- Boyle, J. A. (1971). Rashīd al-Dīn: The First World Historian. *The journal IRAN*. (9): 19-26. <https://doi.org/10.2307/4300435> [Erişim: 02.05.2022].
- Brieger, P. H. (1969). *Illuminated Manuscripts of the Divine Comedy*. <https://archive.org/>

- details/illuminatedmanus0001brie [Erişim: 18.09.2021].
- Cappella degli Scrovegni, <http://www.cappelladegliscrovegni.it/index.php/en/the-scrovegni-s-chapel/history-of-scrovegni-s-chapel> [Erişim: 10.04.2021].
- Cheney, L. D. G. (Ağustos 2016). Illustrations for Dante's Inferno: A Comparative Study of Sandro Botticelli, Giovanni Stradano, and Federico Zuccaro. *Cultural and Religious Studies*. 4(8): 488-520. <http://www.david-publisher.org/Public/uploads/Contribute/57ce2a21b83f7.pdf> [Erişim: 26.04.2021].
- Columbia College. *Dante Alighieri, by Giotto di Bondone, c. 1335*. Columbia University in the City of New York. <http://www.college.columbia.edu/core/content/dante-alighieri-giotto-di-bondone-c-1335> [Erişim: 09.04.2021].
- Coffey, H. (2013). Encountering the Body of Muhammad: Intersections between Mi'raj Narratives, the Shaqq al-Sadr, and the Divina Commedia in the Age before Prints. *Constructing the Image of Muhammad in Europe*. Ed. by Avinoam Shalem. Berlin and Boston: Walter de Gruyter. 33-86. <https://docplayer.net/64734953-Constructing-the-image-of-muhammad-in-euope.html> [Erişim: 09.04.2021].
- Coopriider Family Collection. <https://www.artworkarchive.com/profile/coopriider-family-collection/artwork/the-black-cherub-gottliche-komodie-holle-h20-by-salvador-dali-d7> [Erişim: 04.04.2021].
- Cornell University Library (a). (2021). *Dante Visions - Glossary*. <https://rmc.library.cornell.edu/visionsofdante/glossary.php> [Erişim: 21.04.2022].
- Cornell University Library (b). (2021). *Dante Visions - Dante from Manuscript to Printed Book*. <https://rmc.library.cornell.edu/visionsofdante/manuscripttobook.php> [Erişim: 21.04.2022].
- Cultura Turismo Forli. (18 Haziran 2020). Maurizio Tassani, L'inferno di Dante, illustrato da Amos Nattini. *Youtube*. dk. 5:02. https://www.youtube.com/watch?v=WDZuoDWhdyY&ab_channel=CulturaTurismoForl%C3%AC [Erişim: 05.04.2021].
- Cündioğlu, D. (a). (25 Nisan 2020). Cehennem'in Ağzında Felsefe: limbus (3). *Youtube*. <https://www.youtube.com/watch?v=ByaQkHWeaiU> [Erişim: 27 Nisan 2020].
- Cündioğlu, D. (b). (02 Mayıs 2020). Son Çılgılık: averroes (1). *Youtube*. <https://www.youtube.com/watch?v=MdBgcDMpIsw&list=PLg12t-kloaEQhuAI-P4M-ct6Dd7gzNvD7i&index=1> [Erişim: 05.05.2020].
- Cündioğlu, D. (c). (02 Mayıs 2020). Son Çılgılık: averroes (4). *Youtube*. <https://www.youtube.com/watch?v=wMhxMzQ-2LY> [Erişim: 05.05.2020].
- Demir, H. ; R. T. Gedikli ; M, Şeker. (2018). İslam Tarihindeki Bir Vakanın Yorum Kri-tiği: Rahip Bahira Olayı. *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*. (2): 57-

92. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/494037> [Erişim: 25.03.2021].
- dell'Otto, G. (2018). Divine Commedia - Inferno_Canto_28-Bertram con la testa in mano, Image 29 of 101. <https://www.gabrieledellotto.it/el-dante/> [Erişim: 28.04.2022].
- Di Cesare, M. (2013). Images of Muhammad in Western Medieval Book Culture. *Constructing the Image of Muhammad in Europe*. Ed. by Avinoam Shalem. Berlin and Boston: Walter de Gruyter. 9-32. <https://docplayer.net/64734953-Constructing-the-image-of-muhammad-in-europe.html> [Erişim: 09.04.2021].
- Digital Bodleian Library (a). *Western Medieval Manuscripts*. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/collections/western-medieval-manuscripts/> [Erişim: 11.04.2021].
- Digital Bodleian Library (b). *MS. Holkham misc. 48*. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/10974934-30a5-4495-857e-255760e5c5ff/surfaces/cb41f306-6b1d-4dee-8a66-ee8bf4d0d307/> [Erişim: 09.03.2021].
- Don Gianluca Busi. (20 Aralık 2019). don Gianluca Busi: Cappella Bolognini (san Petronio Bologna). *Youtube*. https://www.youtube.com/watch?v=1esVkX-DTYI4&ab_channel=GianlucaBusi [Erişim: 01.04.2021].
- Dotti, M. (a). (18 Nisan 2017). Giudizio, ricollocamento. *Youtube*. https://www.youtube.com/watch?v=VSwVFtTnuOA&ab_channel=OPERADELLAPRIMA-MAZIALEPISANA [Erişim: 02.04.2021].
- Dotti, M. (b). (18 Nisan 2017). *Pisa, Buffalmacco e quel giudizio strappato alla morte*. Vita International. <http://www.vita.it/it/article/2017/04/18/pisa-buffalmacco-e-quel-giudizio-strappato-alla-morte/143074/> [Erişim: 02.04.2021].
- Ebay. *La Divina Commedia - Inferno -Dante Alighieri- Illustrations by Lorenzo Mattotti*. <https://www.ebay.co.uk/itm/392280142780> [Erişim: 07.04.2022].
- Estense Digital Library (a). *Italien 2017. Dante, Inferno, avec le Commentaire de Guiniforte Barzizza*. BnF. Département des Manuscrits. <https://edl.beniculturali.it/open/1329376> [Erişim Tarihi: 14.04.2021].
- Estense Digital Library (b). *L'Inferno Dante Alighieri; illustrato da Gustavo Doré*. <https://edl.beniculturali.it/open/2013276> [Erişim: 14.04.2021].
- Estense Digital Library (c). *Italien 74*. BnF. Département des Manuscrits. <https://edl.beniculturali.it/open/1340420> [Erişim: 15.04.2021].
- Estense Digital Library (d). *Dante Estense*. BnF. Département des Manuscrits. <https://edl.beniculturali.it/beu/850110012> [Erişim: 19.04.2021].
- Fabriano. Chi siamo, oggi. <https://fabriano.com/noi/> [Erişim: 25.04.2022].

- Facsimile Finder (1995). *Dante Estense Facsimile Edition*. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/dante-estense-facsimile> [Erişim: 11.03.2021].
- Facsimile Finder. *Divine Comedy by Sandro Botticelli Facsimile Editions*. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/divine-comedy-of-sandro-botticelli-facsimile> [Erişim: 17.03.2021].
- Facsimile Finder. (2015). *Divine Comedy Egerton 943 Facsimile Edition*. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/divine-comedy-egerton-facsimile> [Erişim: 17.03.2021].
- Facsimile Finder. (2017). *Divina Commedia degli Obizzi Facsimile Edition*. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/divine-comedy-codex-67-padua-facsimile> [Erişim: 17.03.2021].
- Facsimile Finder. (2021). *Ms. Urb. lat. 365, Divine Comedy "Dante Urbinate" Facsimile Editions*. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/dante-urbinate-facsimile> [Erişim: 13.04.2022].
- Fayda, M. (2005). Muhammed. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (30): 479-481. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed#1-hayati> [Erişim: 13.04.2021].
- Fayda M. (1988). Hulefâ-yi Râşidîn. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (18): 324. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin> [Erişim: 11.03.2021].
- Finazzi, M. (25 Mart 2021). Tutti noi siamo con Dante mentre percorre i regni. (Agostino Arrivabene ile röportaj). *Exibart*. <https://www.exibart.com/libri-ed-EDITORIA/tutti-noi-siamo-con-dante-mentre-percorre-i-regni/> [Erişim: 03.05.2022].
- Floserber.tumblr.com. (18 Kasım 2015). Lorenzo Mattotti, La Divina Commedia, L'Inferno, 1999. <https://floserber.tumblr.com/post/133459315828/lorenzo-mattotti-la-divina-commedia-linferno/amp> [Erişim: 07.04.2022].
- Fratini, D. (a). (Ocak 2021). *Inferno. Dante Istoriato. Inferno La Divina Commedia illustrata da Federico Zuccari: 3/31 I disegni*. Le Gallerie Degli Uffizi. <https://www.uffizi.it/mostre-virtuali/dante-istoriato-inferno#3> [Erişim: 15.03.2021].
- Fratini, D. (b). (Ocak 2021). *Dante Istoriato. Inferno La Divina Commedia illustrata da Federico Zuccari: 28/31 Ottova cerchio, ottova bolgia: i consiglieri fraudolenti. Ulisse e Diomede, Nona bolgia: i seminatori di discordie Inferno, Canti XXVI-XXVIII. Le Gallerie Degli Uffizi*. <https://www.uffizi.it/mostre-virtuali/dante-istoriato-inferno#28> [Erişim: 15.03.2021].
- Fiğlalı, E. R. (1989). Ali. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (2): 375. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali> [Erişim: 11.03.2021].
- Fine Arts Museums of San Francisco. Canto XXVIII, pl. 55 from L'Inferno di Dante

- (Dante's Inferno). <https://art.famsf.org/bartolomeo-pinelli/canto-xx-viii-pl-55-linferno-di-dante-dantes-inferno-19633037291> [Erişim: 11.03.2021].
- Giallombardo, F. M. (14 Mart 2020). La Divina Commedia illustrata dall'artista Agostino Arrivabene. Immagini in anteprima. *Artribune*. <https://www.artribune.com/editoria/grafica-illustrazione/2020/03/divina-commedia-agostino-arrivabene/> [Erişim: 03.05.2022].
- Ginoguccio. (04 Mayıs 2013). Gassman Legge Dante - La Divina Commedia - Inferno - Canto XXVIII. *Youtube*. https://www.youtube.com/watch?v=jZbHS-MV9ibQ&ab_channel=ginoguccio [Erişim: 10.03. 2021].
- Google Books. *Opere Del Divino Poeta Danthe: Con Svoi Comenti: Recorrecti Et Con Ogne*. https://books.google.com.tr/books?id=935eAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopa-ge&q&f=false [Erişim: 01.05.2022].
- Giuffrida, A. (01 Ocak 2021). Italy begins year of Dante anniversary events with virtual Uffizi exhibition. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/01/italy-year-long-celebration-dante-700-anniversary-drawings> [Erişim: 12.04.2022].
- Gund Gallery. (2021). Inside the Gund: Salvador Dali's Illustrations of Dante's Divine Comedy. *Youtube*. <https://www.youtube.com/watch?v=0ErloLeMoqw> [Erişim: 15.04.2022].
- Hollander, R. (2000-2007). Inferno 28.22-31. *The Dartmouth Dante Project*. https://dante.dartmouth.edu/search_view.php?doc=200051280220&cmd=gotore-sult&arg1=15 [Erişim: 19.04.2022].
- Il Centro Scaligero degli Studi Danteschi e della Cultura Internazionale. *Dante e l'arte Achille Incerti - Inferno*. <http://www.danteverona.it/dante-e-l-arte.php?id=1> [Erişim: 25.04.2022].
- Initiale Catalogue de manuscrits enluminés. Manuscrit Chantilly, Musée Condé, 0597 (1424). <http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/10515> [Erişim: 01.05.2022].
- Internet Archive. *Islam and the Divine Comedy by Miguel Asin Palacios*. https://archive.org/stream/IslamAndTheDivineCommedyByMiguelAsinPalacios/Islam%20and%20the%20divine%20commedy%20by%20Miguel%20Asin%20Palacios_djvu.txt [Erişim: 30.04.2022].
- Kutsal Kitap. Matta. 27:5. <https://kutsalkitap.info.tr/?q=mat%2027:5> [Erişim: 09.04.2021].
- Kutsal Kitap. Elçilerin İşleri. 1:18. <https://kutsalkitap.info.tr/?q=elc%201:18> [Erişim: 09.04.2021].
- L'Agence Photo RMN Grand Palais (a). Dante et Vergiliuse observent les semeurs

- de discorde Anonyme italien. <https://www.photo.rmn.fr/archive/00-015233-2C6NU0VUU997.html> [Erişim: 10.04.2021].
- L'Agence Photo RMN Grand Palais (b). Illustration du Chant XXVIII de l'Enfer de la Divine Comédie de Dante Botticelli Sandro (1444/1445-1510). <https://www.photo.rmn.fr/archive/05-519483-2C6NU07BQBQB.html> [Erişim: 10.04.2021].
- Le Gallerie degli Uffizi. (2021). Dante Istoriato. Inferno. La Divina Commedia illustrata da Federico Zuccari. <https://www.uffizi.it/mostre-virtuali/dante-istoriato-inferno#28> [Erişim: 12.03.2021].
- Lockport Street Gallery. Salvador Dali - Divine Comedy - Mohammed. <https://lockportstreetgallery.com/dali/salvador-dali-divine-comedy/mohammed/> [Erişim: 12.04.2022].
- Lopes, D. M. M. (Spring 2000). Mimesis and Moral Vision: The Moral Content of Pictures. *An Interdisciplinary Journal*, 83(1):183-208. Penn State University Press. <https://www.jstor.org/stable/41178937> [Erişim: 20.04.2022].
- McLaughlin, M. (2011). Treasures of the Bodleian: Dante, The Divine Comedy. *Bodleian Libraries Youtube Channel*. <https://www.youtube.com/watch?v=PkU-Es6gTXys> [Erişim: 15.04.2022].
- Mallette, C. (2007). Muhammad in Hell. *Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society, Dante and Islam*, (125): 207-224, The Johns Hopkins University Press. <https://www.jstor.org/stable/40350665>. [Erişim: 15.04.2021].
- Mâle, Émile. (1913). *Religious Art in France, XIII Century; A Study in Mediaeval Iconography and Its Sources of Inspiration*. (Translation by Dora Nussey) London, J.M. Dent & Sons; New York, E.P. Dutton & Co. <https://archive.org/details/ReligiousArtInFrance/page/n5/mode/2up> [Erişim: 10.09.2021].
- Marin, I. (2015). Dante's Hell Envisioned by Gustav Doré: An Overlooked Opening to Modernity. *International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication*. 4(1): 8-17. DOI:10.5682/22853324. https://www.researchgate.net/publication/277957945_Dante's_Hell_Envisioned_by_Gustav_Dore_An_Overlooked_Opening_to_Modernity [Erişim: 04.07.2022].
- Meiss, M. (1951). *Painting in Florence and Siena After the Black Death; The Arts, Religion and Society in the Mid-fourteenth Century*. Harper & Row. https://archive.org/details/paintinginfloren0000meis_y5u2/page/102/mode/2up?q=dante [Erişim: 27.04.2022].
- Montemaggi, V., M. Treherne, A. Rowson. Inferno Malebolge (Cantos XVIII - XXX). University of Leeds. <https://ahc.leeds.ac.uk/discover-dante/doc/inferno/page/5> [Erişim: 22.04.2022].

- Museum of Fine Arts, Boston (MFA). Inferno, Canto XXVIII: The Schismatics Michael Mazur (American, 1935–2009). <https://collections.mfa.org/objects/478276> [Erişim: 27.04.2021].
- National Portrait Gallery. William Blake. Overview Extended Catalogue Entry. <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw00610/William-Blake> [Erişim: 26.04.2022].
- Onorati, A. (2015). Inferno, Canto XXVIII, *Dantemania*. <http://www.dantemania.it/in-viaggio-con-dante/divina-commedia/sinossi-inferno/item/197-inferno-canto-xxviii> [Erişim: 11.03.2021].
- Opera della Primaziale Pisana (a). (12 Nisan 2018). Gli affreschi del Camposanto Monumentale di Pisa. *Youtube*. https://www.youtube.com/watch?v=C-B9o155cT_8&ab_channel=OPERADELAPRIMAZIALEPISANA [Erişim: 08.04.2021].
- Opera della Primaziale Pisana (b). (13 Nisan 2018). The Frescoes of The Monumental Camposanto of Pisa. <https://www.opapisa.it/en/multimedia-en/news/the-frescoes-of-the-monumental-camposanto-of-pisa/> [Erişim: 01.04.2021].
- Oxford Reference. Buffalmacco (c. 1315-1336). <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095534172> [Erişim: 29.04.2022].
- PBA Galleries Specialists in Exceptional Books & Private Libraries at Auction. *Lot 294, The Divine Comedy of Dante Alighieri*. <https://www.pbagalleries.com/view-auctions/catalog/id/218/lot/65498/The-Divine-Comedy-of-Dante-Alighieri> [Erişim: 07.04.2022].
- Palacios, M. A. (2008). *Islam and the Divine Comedy*. Routledge Library Editions: Islam. (İlk yayın tarihi 1926. Routledge tarafından ilk dijital edisyon tarihi 2008). <https://archive.org/details/IslamAndTheDivineComedyByMiguelAsinPalacios/page/n49/mode/2up> [Erişim: 24.04.2022].
- Pandolfini Casa d'Aste. (15 Nisan 2021). Lotto 579. (Edizioni di pregio - Illustrati 900). ALIGHIERI, Dante - NATTINI, Amos. La Divina Commedia. Immagini di Amos Nattini. (Milano, Officine dell'Istituto nazionale dantesco, 1931-1941). <https://www.pandolfini.it/it/asta-1042/edizioni-di-pregio-illustrati-900-alighieri-.asp> [Erişim: 25.04.2022].
- Pearl, M. *The Image of Dante, the Divine Comedy and the Visual Arts: Part II in the Ashmolean Museum and the Taylor Institution II: The Divine Comedy Illustrated*. Taylor Institution Library A Bodleian Libraries weblog. <http://blogs.bodleian.ox.ac.uk/taylorian/tag/dante-alighieri/> [Erişim: 08.04.2021].
- Polzer, J. (Aralık 1964). Aristotle, Mohammed and Nicholas V in Hell. *The Art Bulletin*. 46(4): 457-469. <https://www.jstor.org/stable/3048209> [Erişim: 15.04.2021].

- Princeton University. (1997-1998). *Princeton Dante Project, Canto XXVIII*, https://dante.princeton.edu/cgi-bin/dante/campuscgi/mpb/GetCanto-Section.pl?LANG=2&INP_POEM=Inf&INP_SECT=28&INP_START=23&INP_LEN=15 [Erişim: 13.02.2022].
- Princeton University Art Museum (a). Mohammed and the Monk Sergius, 1508. <https://artmuseum.princeton.edu/collections/objects/10193> [Erişim: 24.04.2021].
- Princeton University Art Museum (b). Inferno, after the Fresco in the Camposanto of Pisa, ca. 1480-1500. <https://artmuseum.princeton.edu/collections/objects/48120> [Erişim: 21.04.2022].
- Project Gutenberg's The Vision of Hell, Complete, by Dante Alighieri*. (07 Ağustos 2004). Ebook from [*The Vision of Hell, by Dante Alighieri. Translated The Rev. Henry Francis Cary, M.A. and Illustrated with the Seventy-five Designs of Gustave Dorby Illustrated by Gustave Doré. Popular Edition. Cassel & Company Limited: London, Paris & Melbourne, 1892*] Produced by David Widger. <https://www.gutenberg.org/files/8789/8789-h/8789-h.htm#link28> [Erişim: 06.04.2021].
- Project Bonesprit. (2013). The Camposanto of Pisa and Lasinio's engravings. <http://www.napoleonsites.eu/en/divulgativa/573/the-camposanto-of-pisa-and-lasinio-rsquo-s-engravings.html> [Erişim: 21.04.2022].
- Renan. E. (1882). *Averroës et L'Averroïsme: Essai Historique*. (Ed. Calmann Lévy) Ancienne Maison Michel Lévy Frères, Paris. <https://archive.org/details/averrosetlaver00renauoft/page/8/mode/2up?q=mohammed> [Erişim: 16.09.2021].
- Roylance, D. (1970). Dante Iconography: an Introduction. *Leonard Baskin exhibition catalogue*. <https://www.rmichelson.com/wp-content/uploads/2021/03/Divine-Comedy-Iconography.pdf> [Erişim: 26.04.2022].
- R. Michelson Galleries (a). Leonard Baskin - Divine Comedy Watercolors: Inferno. <https://www.rmichelson.com/artists/leonard-baskin/divine-comedy-watercolors/inf202-a-fiend-40x27/> [Erişim: 25.04.2022].
- R. Michelson Galleries (b). Leonard Baskin - Divine Comedy Watercolors. <https://www.rmichelson.com/artists/leonard-baskin/divine-comedy-watercolors/paradiso/dstud4/> [Erişim: 25.04.2022].
- Schmidt, E. D. (2021). Introduzione, Dante Istoriato. Inferno La Divina Commedia illustrata da Federico Zuccari. Le Gallerie Degli Uffizi. <https://www.uffizi.it/mostre-virtuali/dante-istoriato-inferno#1> [Erişim: 15.03.2021].
- Slices of Light. (22 Mart 2017). Giovanni di Modena's Frescoes. *Flickr*. <https://www.flickr.com/photos/justaslice/48867508118>. [Erişim: 06.05.2022].
- Smithsonian Institution. First volume of a *Tarikhnama (Book of history)* by Bal'ami

- (died ca. 992-997). <https://collections.si.edu/search/record/ark:/65665/ye3b699e327287b42869584508cc4a28410> [Erişim: 12.04.2021].
- Società Dante Alighieri (a). Pier da Medicina, Inf. XXVIII, 73, Cerchio 8 - Bolgia 9 - Seminari di discordie. <https://divinacommedia.dante.global/inferno/person/pierdame.htm> [Erişim: 08.05.2022].
- Società Dante Alighieri (b). Mosca dei Lamberti, Inf. XXVIII, 103 cit. Inf. VI, 80 Cerchio 8 - Bolgia 9 - Seminari di discordie. <https://divinacommedia.dante.global/inferno/person/mosca.htm> [Erişim: 08.05.2022].
- Società Dante Alighieri (c). Bertram dal Bornio Inf. XXVIII, 118, cit. Inf. XXIX, 29, Cerchio 8 - Bolgia 9 - Seminari di discordie. <https://divinacommedia.dante.global/inferno/person/bertram.htm>. Erişim: 08.05.2022.]
- Stanford University Libraries. (2018). Danthe Alighieri fiorentino. (Image 128). <https://purl.stanford.edu/vv570rg7941> [Erişim: 25.04.2022].
- Stanziale, M. (2021). Le illustrazioni della “Divina Commedia”. Sette secoli di storia. *il Chaos*. <https://ilchaos.com/le-illustrazioni-della-divina-commedia-sette-secoli-di-storia/> [Erişim: 03.05.2022].
- Stocchi, M. P. (1970). Curione, Gaio Scribonio. *Enciclopedia Dantesca*. https://www.treccani.it/enciclopedia/gaio-scribonio-curione_%28Enciclopedia-Dantesca%29/ [Erişim: 08.05.2022].
- Szilágyi, K. (2008). Muhammad and the Monk: The Making of the Christian Bahāra Legend. The Institute of Asian and African Studies The Max Schloesinger Memorial Foundation, The Hebrew University of Jerusalem The Faculty of Humanities, Offprint from *Jerusalem Studies in Arabic and Islam (JSAI)* (34): 169-214. https://www.academia.edu/2940939/Muhammad_and_the_Monk_The_Making_of_the_Christian_Bahira_Legend [Erişim: 10.03.2021].
- Tafarella, S. (08 Nisan 2012). Censorship Watch: For Sake of Mohammad, Valentina Sereni Seeks Ban on Dante, Gustav Dore, William Blake, and Botticelli. *Santitafarella wordpress*. <https://santitafarella.wordpress.com/2012/04/08/censorship-watch-for-sake-of-mohammad-valentina-sereni-seeks-ban-on-dante-gustav-dore-william-blake-and-botticelli-are-thereby-threatened-as-well/> [Erişim: 27.04.2021].
- Tassinari, P. (07 Nisan 2021). Dante International “...che merda fa ...” (Inferno, canto XXVIII): metafora o idioma?. *International Web Post*. https://internationalwebpost.org/contents/DANTE_INTERNATIONAL_20529.html#.YG4hxegzaUk [Erişim: 08.04.2021].
- Tate Britain. Tom Phillips Canto XXVIII: [no title] 1983. <https://www.tate.org.uk/art/artworks/phillips-canto-xxviii-no-title-p07868> [Erişim: 05.04.2021].
- The British Library (a). The Travels of Sir John Mandeville. <https://www.bl.uk/col->

lection-items/manuscript-of-mandevilles-travels-showing-head-less-men-1430 [Erişim: 08.03.2021].

The British Library (b-1). *Egerton MS 943*. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Egerton_MS_943 [Erişim: 08.04.2021].

The British Library (b-2). *Egerton MS 943*. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Egerton_MS_943 [Erişim: 08.04.2021].

The British Library (c). Catalogue of Illuminated Manuscripts, Detailed record for Yates Thompson 36. <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6468&CollID=58&NStart=36> [Erişim: 01.04.2021].

The British Library (d). Detailed record for Additional 19587. <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8337&CollID=27&NStart=1958>. [Erişim: 20.09.2021].

The British Library (e). Additional 19587 f. 47v Sowers of discord; Bertrand de Born. <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=60194> [Erişim: 20.09.2021].

The British Library (f). Catalogue of Illuminated Manuscripts - Rubric. <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/GlossR.asp> [Erişim: 21.04.2022].

The British Museum (a). Print Mohammed and the Monk Sergius, Museum number Kk,6.126. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Kk-6-126 [Erişim: 10.03.2021].

The British Museum (b). Jan van der Straet. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG47549> [Erişim: 16.03.2021].

The British Museum (c). Gustave Doré. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG25500> [Erişim: 13.03.2021].

The Cleveland Museum of Art. (10 Ağustos 2006). The Inferno According to Dante, after the Fresco in the Campo Santo at Pisa. <https://www.clevelandart.org/art/1924.527> [Erişim: 23.04.2022].

The Dante Collection (a). The Divine Comedy of Dante Alighieri. A Verse Translation with Introductions & Commentary by Allen Mandelbaum. Drawings by Barry Moser. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1980-1982. http://www.dantecollection.com/index.php?id=1496&tx_ttnews%5Bcat%5D=23231&tx_ttnews%5Btt_news%5D=6710&tx_ttnews%5Btag%5D=23246&cHash=924a4151e82dc0302c4aa6864fac29a7 [Erişim: 26.04.2022].

The Dante Collection (b). La Divina Commedia dipinta da Achille Inceri. Milan, Mazzotta, 1988. http://www.dantecollection.com/index.php?id=1496&tx_ttnews%5Bcat%5D=23231&tx_ttnews%5Btt_news%5D=6605&tx_ttnews%5Btag%5D=23246&cHash=f

5aa4cd713a8fd1246d5e3e7e8b5a19a [Erişim: 25.04.2022].

The University of Edinburgh Library. *Jami' al-Tawarikh (World History)*. Alternate Title: Compendium of Chronicles. Shelfmark: Or.Ms.20. <https://images.is.ed.ac.uk/luna/servlet/detail/UoEsha~4~4~64742~103064;JSESSIONID=796df692-5140-43db-afe8-f5274aa8d808?qvq=q%3Arashid&mi=0&rs=399> [Erişim: 02.05.2022].

The Fralin Museum of Art University of Virginia. The Inferno after the fresco in the Composanto Monumentale in Pisa. <https://collection.museum.virginia.edu/objects-1/info/191> [Erişim: 28.04.2022].

The Metropolitan Museum of Art (a). Mohammed and the Monk Sergius 1508 Lucas van Leyden Netherlandish. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/351298> [Erişim: 14.03.2021].

The Metropolitan Museum of Art (b). The Inferno according to Dante, after the Last Judgement fresco in the Campo Santo, Pisa. ca. 1470–80, Anonymous, Italian, Florentine, 15th century Italian. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/693797> [Erişim: 21.04.2022].

The Metropolitan Museum of Art (c). The Inferno according to Dante, after the Last Judgment fresco in the Campo Santo, Pisa. ca. 1460–80. Anonymous, Italian, Florentine, 15th century. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/693798> [Erişim: 23.04.2022].

The Morgan Library & Museum. *Divina Commedia, MS M.676*. <https://www.themorgan.org/collection/dante-alighieri/divina-commedia> [Erişim: 19.09.2021].

The Morgan Library & Museum (a). *Divina Commedia, MS M.676, Fol39r*. <https://www.themorgan.org/dante-alighieri/divina-commedia/79> [Erişim: 19.09.2021].

The Museum of Modern Art (MOMA) (a). Robert Rauschenberg Canto XXVIII: Circle Eight, Bolgia 9, The Sowers of Discord: The Sowers of Religious and Political Discord Between Kinsmen from the series Thirty-Four Illustrations for Dante's Inferno (1959-60). https://www.moma.org/collection/works/36739?association=series&page=1&parent_id=36719&sov_referrer=association [Erişim: 31.03.2021].

The Museum of Modern Art (MOMA) (b). Thirty-Four Illustrations for Dante's Inferno. <https://www.moma.org/collection/works/series/36719> [Erişim: 26.04.2021].

The National Gallery of Victoria (NGV) (a). Illustration to Dante. <https://www.ngv.vic.gov.au/collection/international/print/b/blake/dante.html> [Erişim: 31.03.2021].

The National Gallery of Victoria (NGV) (b). The Schismatics and Sowers of Discord: Mohammed (1824-1827) illustration for The Divine Comedy by Dante

- Alighieri (Inferno XXVIII, 19-42) William Blake. <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/26912/> [Erişim: 08.04.2021].
- The Rijksmuseum Research Library. Dante, illustrations to the Divine Comedy, executed by the Flemish artist Jo. Stradanus 1587, and reproduced in phototype from the originals existing in the Laurentian Library of Florence. <https://library.rijksmuseum.nl/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=32750> [Erişim: 30.03.2021].
- The University of Texas at Austin, Dante's Inferno - Circle 8, subcircles 7-10, cantos 24-30. <http://danteworlds.laits.utexas.edu/circle8b.html#mohammed> [Erişim: 18.03.2021].
- Thomson, I. (28 Ağustos, 2018). Debt and damnation: Islam in Dante. *Standpoint*. <https://standpointmag.co.uk/critique-ian-thomson-islam-influence-on-dante-divine-comedy/> [Erişim: 10.03.2021].
- Toynbee, P. (1968) (a). "Toynbee "Bello, Geri del". *A dictionary of Proper Names and Notable Matters in the Works of Dante*. Oxford University Press. Aktaran: *Princeton Dante Project*. https://dante.princeton.edu/cgi-bin/dante/DispToynbeeByTitOrId.pl?INP_ID=215992# [Erişim: 08.05.2022].
- Toynbee, P. (1968) (b). "Dolcin, Fra". *A dictionary of Proper Names and Notable Matters in the Works of Dante*. Oxford University Press. Aktaran: *Princeton Dante Project*. https://dante.princeton.edu/cgi-bin/dante/DispToynbeeByTitOrId.pl?INP_ID=201820# [Erişim: 25.03.2021].
- Truman State University The Missouri Folklore Society. A complete folio: Barry Moser's illustrations for Inferno (transl. Allen Mandelbaum, Bantam Classics, 1980). <http://missourifolkloresociety.truman.edu/illuminations%20website/inferno/moser/moser.html> [Erişim: 27.04.2021].
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. BEL'AMÎ, Ebû Ali. <http://ktp2.isam.org.tr/pdfdkm/?blm=dosyabak&MaddeKodu=020580> [Erişim: 19.09.2021].
- Unesco Word Heritage Center. Piazza del Duomo, Pisa. <https://whc.unesco.org/en/list/395/> [Erişim: 01.04.2021].
- University of Illinois Urbana-Champaign The College of Liberal Arts & Sciences. Inferno. <http://faculty.las.illinois.edu/rushing/241/ewExternalFiles/Inferno%204.pdf> [Erişim: 27.03.2021].
- University of Michigan M Library, What is an Antiphony?. <https://apps.lib.umich.edu/online-exhibits/exhibits/show/singing-the-antiphony--mich-/the-manuscript> [Erişim: 08.04.2021].
- Vasari, G. (2018). *Le Vite De Piu Eccellenti Pittori, Scultori Ed Architetti* [İlk basım tarihi

- 1550'dir. Luciano Bellosi ve Aldo Rossi küratörlüğünde Torino'da 1986 yılındaki baskının, 2018 yılında dijital edisyonu yapılmıştır]. <https://archive.org/details/vasari-giorgio.-le-vite-de-piu-eccellentipittori-scultori-ed-architeti-1986-2018/page/150/mode/2up?q=dante> [Erişim: 27.04.2022].
- Veronasettimocielo. (06 Mart 2015). Basilica di Bologna - Dante's Hell and Cassini's Meridian Line, <https://veronasettimocielo.wordpress.com/2015/03/06/basilica-di-bologna-dantes-hell-and-cassinis-meridian-line/> [Erişim: 08.04.2021].
- Viscardi, A. (1970). Bertram dal Bornio. *Enciclopedia Dantesca*. https://www.treccani.it/enciclopedia/bertram-dal-bornio_%28Enciclopedia-Dantesca%29/ [Erişim: 08.05.2022].
- White, J. (1993). Art and Architecture in Italy 1250-1400: The Decoration of the Camposanto in Pisa. Buonamico Buffalmacco | Gli affreschi del Campo Santo. Traveling in Tuscany. <http://www.travelingintuscany.com/arte/buonamicobuffalmacco/camposantopisa.htm> [Erişim: 21.04.2022].
- Williams, R. D. (1999). Vergilius. *Encyclopedia Britannica*, Inc. <https://www.britannica.com/biography/Vergilius> [Erişim: 03.05.2021].
- WorthPoint. French Drawings Rico Lebrun 'Drawings For Dante's Inferno' 1963, 17.5" X 13". <https://www.worthpoint.com/worthopedia/french-drawings-rico-lebrun-drawings-1877181031> [Erişim: 20.04.2022].
- Yale University Art Gallery. Ronald Leroy Kowalke, The Heretics - Canto XXVIII, from the portfolio Dante's Inferno, 1970. <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/163118> [Erişim: 12.04.2022].
- Yale University Library. *La commedia / [with commentary by Cristoforo Landino]*. Beinecke Rare Book and Manuscript Library. <https://collections.library.yale.edu/catalog/2057273> [Erişim: 23.04.2022].
- Yazıcı, T. (1992). Bel'Amî, Ebû Ali Târîh-i Taberî tercümesiyle meşhur olan Sâmânî veziri. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (5): 390. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belami-ebu-ali> [Erişim: 12.04.2021].
- Yıldırım, N. (2009). Ardavirâfnâme ve İlahi Komedyâ. *Doğu Araştırmaları Dergisi*. 4(5):5-41. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1045561> [Erişim: 18.04.2022].

Hakem Deęerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.
ıkar atışması: Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 32, Sayı: 1, Nisan 2023 | *Volume: 32, Issue: 1, April 2023*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYN  Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY  Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŐLI, Doç. Dr. Lale DOęER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKIOğLU  İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öęr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ  Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR  Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

